

Remieg Aerts, Peter de Goede, ***Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal*** (Amsterdam: Boom, 2013, 374 pp., ISBN 978 94 6105 797 6).

‘De geschiedenis van “de” democratie lijkt op een succesverhaal’. Zo opent WRR-onderzoeker Peter de Goede *Omstreden Democratie*, een bundel over het gelijknamige NWO-programma. Het boek bevat naast een inleiding, bijdragen van de onderzoekers die betrokken waren bij de langlopende projecten en een concluderend artikel van hoogleraar politieke geschiedenis Remieg Aerts, één van de wetenschappelijke leiders van dit grote onderzoeksprogramma (6,2 miljoen euro) van historici, filosofen, juristen, politicologen en (media)communicatiewetenschappers.

In de inleiding wordt het vertrekpunt belicht. Democratie wordt vaak eenzijdig beschreven als het laatste/ enig denkbare model of een systeem in crisis. De Goede stelt echter dat democratie een ‘complex, dynamisch en polyfoon verschijnsel’, ‘geen historische noodzakelijkheid’ en “nooit “af”” is. Daarna formuleert hij de doelstellingen van het project: 1) tonen dat democratie geen vaststaand model is; 2) onderzoek doen op een discipline-overstijgende wijze; 3) Nederlands onderzoek internationaliseren; 4) bijdragen aan de ontwikkeling van democratie in samenwerking met maatschappelijke partners zoals het ministerie van Binnenlandse Zaken en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). De negen gehonoreerde projecten geven daar invulling aan, evenals zesentwintig kleinere projecten die in een bijlage kort worden opgesomd.

Het Nijmeegse historische project legt de nadruk op de verschillende opvattingen van democratie, als idee en praktijk, die (hebben) bestaan. Bekende theses zijn te simplistisch. Bijvoorbeeld Lijpharts onderscheid tussen Westminster- en consensusdemocratieën, waarin democratie wordt gekenmerkt door respectievelijk een sterk parlement en twee dominante partijen/ stromingen, zoals in Engeland, of een sterke regering en veel partijen/ stromingen, zoals in Nederland. De historicus Wim van Meurs wijst er terecht op dat dit soort modellen niet volledig corresponderen met de historische praktijk of geen oog hebben voor de fluïde overgangen tussen nationale systemen, de interne dynamiek en de doorwerking van oudere tradities op contemporaine opvattingen. Hij stelt voor democratie als repertoires te onderzoeken – als omstreden fenomenen met een zeker gewicht die aansluiten bij de gedachtewereld van tijdgenoten (34) – omdat dat meer recht doet aan de complexiteit, pluriformiteit en historische beleving van democratie. Een goede aanvulling. Aan de hand van de binnenkort verwachte publicatie

van de promotieonderzoeken kunnen we aflezen in hoeverre de repertoires dezelfde uitdagende zeggingskracht hebben als bijvoorbeeld een model van Lijphart, die uit een onderzoek naar verzuiling een relatief eenvoudig model afleidde dat tal van nieuw onderzoek uitlokke.

De Groningse onderzoeksgroep wijst er in zijn heldere bijdrage op dat grondwetten sinds de Amerikaanse (1776) en Franse revoluties (1789) het ‘fundament’ zijn geworden van democratieën: ze regelen en legitimeren macht en beschrijven de identiteit van een land (wie zijn ‘we’) en de soevereiniteitsbron (komt macht van het volk of God?). Grondwetdiscussies hebben een performatief karakter en zijn nooit af: voortdurend vraagt een grondwet om (her)interpretatie die leidt tot nieuwe praktijken. Nederland wijkt overigens af: onze grondwet, die teruggaat tot de grondwet van 1814, is onduidelijk over de soevereiniteitsbron en bevat geen preambule waarin de identiteit wordt beschreven. Dit verklaart dat de Nederlandse (geschiedenis van de) grondwet minder tot de verbeelding spreekt dan in de Verenigde Staten of Frankrijk. Daardoor ook worden internationale verdragen relatief eenvoudig geïncorporeerd – zonder veel woorden(strijd) in het parlement – en bleek de Europese Unie ineens een onomkeerbaar gegeven. Het gevolg waren eurosceptis en kritiek op de democratische legitimiteit van de Europeanisering.

Schrijvers, Couperus en De Haan (Universiteit Utrecht) beschrijven hun project in twee rijke artikelen. Zij willen het ‘klassieke beeld’ nuanceren: democratie is niet alleen kiesrechtuitbreiding en parlement, er is een ‘tweede circuit’. Sinds het einde van de negentiende eeuw zijn buitenparlementaire organisaties opgericht, zoals werkgeversverenigingen, vakbonden en adviesraden zoals de Sociaal Economische Raad (SER). Deze organen hebben een bepaalde functie (bijvoorbeeld sociaaleconomische afspraken maken) en hun legitimiteit ontleenen de bestuursleden aan hun onpartijdigheid, deskundigheid en representativiteit. Daarin ligt hun kracht maar ook de oorsprong van kritiek: zijn het wel democratische organen? En in hoeverre zijn ze onpartijdig, deskundig en representatief als (oud-)partijbonzen, zelfverklaarde deskundigen en woordvoerders van specifieke groepen (ouderen of jongeren) ze besturen? Ook de opmars vanaf de jaren tachtig van marklogica en toezichthouders in de publieke sector – ‘monitory democracy’ – heeft de legitimiteit niet per se vergroot. Het project brengt interdisciplinair onderzoek naar de geschiedenis van bestuur en politiek(e theorie) treffend samen, maar laat de vraag open in hoeverre de (proto-)polder nu de kern(problematiek) van de Nederlandse democratie is.

Voor historici zijn de eerste drie deelprojecten aansprekend maar het cluster over media en democratie toont opvallende conclusies. Jan Kleinnijenhuis, hoogleraar communicatiewetenschap (Vrije Universiteit Amsterdam), en anderen evalueren ‘medialogica’ en de veronderstelde nadelige effecten ervan, zoals afnemend vertrouwen in de democratie. Hun conclusie is genuanceerd: ja, de media ‘ramen’ berichten volgens hun eigen logica met toenemende aandacht voor personen in plaats van partijen en veel kritiek op ‘de macht’, maar dit gaat gepaard met (even)veel aandacht voor standpunten,

terwijl voor de opmars van ongebreideld cynisme geen bewijs is. Ook het onderzoek van Bouchra Arbaoui e.a (Universiteit van Amsterdam) en dat van Rosa van Santen (Universiteit Leiden) leveren een genuanceerd beeld. Er is geen verband tussen commercialisering van de media en minder vertrouwen in de politiek, en de aandacht voor de persoon van de politicus valt samen met (even)veel aandacht voor de standpunten die hij belichaamt. Overigens lijken de onderzoeken wel sterk op elkaar.

De laatste drie onderzoeken evalueren democratiemodellen. Martine van Hees e.a. (Universiteit van Amsterdam) concludeert dat de deliberatieve democratie, die veronderstelt dat deelname aan het debat de kwaliteit van de besluitvorming en de participatie bevordert, dichter bij de waarheid ligt dan de cynici veronderstellen: deelname aan het debat bevordert consensus. Bas Arts e.a. (Wageningen Universiteit) behandelt een klassiek Nederlands thema: watermanagement. Aan de hand van een onderzoek naar Europese waterregelgeving concludeert hij dat de trend naar meer 'governance' – 'meer participatie, decentralisatie en sturing op afstand' (226) – een tegenovergesteld effect heeft gehad. Enerzijds heeft meer democratie/ governance geleid tot complexere besluitvorming, anderzijds zijn objectieve maatstaven gepolitiseerd geraakt. 'Met andere woorden, wat politiek leek werd technocratisch (participatie), terwijl wat technocratisch leek politiek werd (waterkwaliteit)' (241). Gijs van Oenen (Erasmus universiteit Rotterdam) legt in een uitdagend stuk uit hoe de opmars van democratie ons als burgers overall 'medeauteur' van heeft gemaakt en dat we onze deelname voortdurend willen uitbreiden, maar dat we er enorm moe van worden (en vaak teleurgesteld). Tegen deze door onszelf creëerde moeheid moeten we ons beschermen om de democratie te versterken.

Tenslotte evalueert Remieg Aerts de projecten. Het onderzoek heeft de (historische) complexiteit van democratie, de veranderende relatie tussen media en democratie, de gelaagdheid van democratisch bestuur, en de telkens terugkerende spanning tussen democratie en uitvoerbaarheid/ bureaucratie/ deskundigheid getoond. Maar Aerts constateert ook gemiste kansen: weinig aandacht voor religie en democratie. Daar kunnen we aan toevoegen dat de wisselwerking tussen bedrijfsleven en politiek en de betekenis van (de)kolonisatie op democratie nauwelijks aandacht heeft gehad, thema's die men gezien internationale wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen (financiële crises) zou verwachten. Bovendien komt uit de bundel geen helder beeld naar voren wat het Nederlandse onderzoek internationaal toevoegt, en wordt er geen overkoepelend uitdagend verklaringsmodel geformuleerd. Aerts zegt dat overigens zelf ook: hij had op meer 'experimenteel onderzoek' en interdisciplinaire kruisbestuiving gerekend.

Toch doet Aerts zichzelf en de betrokken onderzoekers tekort. Het project heeft enkele cynische mythes ontcracht – ondanks personalisering en mediatisering is de ondergang van de democratie niet aanstaande –, een reeks van (historische) modellen geëvalueerd en op structurele wijze gepoogd wetenschap en beleid/ maatschappij te verbinden. Het zou goed zijn dit door te zetten en nog eens enkele gedurfde conclusies

op te schrijven. Bijvoorbeeld wat de casus-Nederland zegt over de internationale geschiedenis van democratie, welk model/ inzicht eruit afgeleid kan worden en hoe daarmee interdisciplinair onderzoek naar politiek en bestuur kan worden versterkt.

Ronald Kroeze, Vrije Universiteit Amsterdam

Stefanie Beghein, Bruno Blondé, Eugeen Schreurs (eds.), ***Music and the City: Musical Cultures and Urban Societies in the Southern Netherlands and Beyond, c. 1650-1800*** (Leuven: Leuven University Press, 2013, 185 pp., ISBN 978 90 5867 955 0).

In dit boek, dat voortvloeit uit een congres dat in 2010 in Antwerpen werd gehouden, is een achttal artikelen gebundeld over het brede thema ‘stad en muziek’ in de vroegmoderne tijd. In de Inleiding trachten de redacteuren de insteek nader te omschrijven: onderzocht worden de personen (‘actors’) die betrokken waren bij de stedelijke muziek, de functie van de muziek in de stedelijke context, en de manier waarop die context van invloed was op de muziek (11). Dit is natuurlijk nauwelijks een aanscherping van het thema te noemen, en dat gebrek aan inhoudelijke focus komt terecht tot uitdrukking in de meervoudsvormen die worden gebezigd in de ondertitel van het boek. Die ondertitel geeft ook de geografisch diversiteit weer: de nadruk ligt op de Zuidelijke Nederlanden, met name Antwerpen, maar daarnaast vinden we hier studies over Rome, Parijs, Duitsland en de Republiek. Chronologisch vallen de artikelen inderdaad binnen de aangegeven grenzen.

De bundel is onderverdeeld in drie subthema’s. Het eerste is ‘The urban stage – staging the city’, waarin drie artikelen het fenomeen van de opera behandelen in Antwerpen (Timothy De Paepe), de Republiek, met name in Amsterdam (Rudolf Rasch), en Rome (Bruno Forment). Daarbij komen in de eerste twee bijdragen aspecten aan bod als de oude en nieuwe theaters, de bespeling daarvan door reizende dan wel vaste gezelschappen, en het repertoire, dat meestal bestond uit vertaalde Italiaanse en vooral Franse opera’s – maar in Antwerpen verschenen gaandeweg ook originele werken op Nederlandse libretti op de lessenaars. Forment onderzoekt daarentegen hoe (sommige) Romeinse opera’s het roemruchte verleden van de stad probeerden op te roepen en verheerlijken, waardoor zij in de volgende eeuwen konden uitgroeien tot nationalistische ‘oerteksten’ in het Risorgimento en bij de fascistten. Het tweede gedeelte is gewijd aan ‘The church and the streets’ en herbergt drie nogal diverse bijdragen: Stephanie Beghein onderzoekt de rol van de muziek bij Antwerpse begrafenissen, Eugeen Schreurs het repertoire van kerkmusici en speellieden in de Zuidelijke Nederlanden, en Tanya Kevorkian de functie van religieuze gezangen in Lutheraans Duitsland, die niet alleen in de kerk klonken maar ook in huis, op straat en bij officiële stedelijke gebeurtenissen. In de derde afdeling tenslotte, ‘Private music’, vinden we een artikel van Anne-Madeleine

Goulet over de *airs sérieux* die werden gezongen in de Parijse salons van de tweede helft van de zeventiende eeuw, en een bijdrage van Louis P. Grijp over een samenhangende verzameling zangbundels die rond het midden van de achttiende eeuw het licht zagen in Den Haag.

Bij al deze variatie is er één overkoepelend aspect dat in veel bijdragen aan de orde komt, al is het vaak impliciet: de sociale achtergronden van het muziekleven. De stad vormt natuurlijk bij uitstek het decor van een geprononceerde maatschappelijke diversiteit, waarin de tegenstelling tussen rijkdom en armoede scherp zichtbaar is en hoge en lage cultuur constant met elkaar in aanraking komen. Ook in het onderzoek naar muziekcultuur speelt dit gegeven steeds weer een rol, zij het vaak zijdelings. Zo laat Beghein zien, in een mooie studie die zowel is gebaseerd op historisch als muzikaal bronnenmateriaal (testamenten en begrafenisregisters respectievelijk de overgeleverde funeraire muziek), dat in Antwerpen de kerkelijke uitvaarten, zowel van de elite als de middenklasse, in de eerste helft van de zeventiende eeuw gepaard gingen met steeds meer aankleding en ceremonieel, in de vorm van het luiden van meer klokken, branden van meer kaarsen en ook het zingen van steeds grootschaliger meerstemmige muziekstukken. In de tweede eeuwhelft zette evenwel een fase van versobering in, deels mogelijk vanwege de economische achteruitgang, maar ook op ethische gronden; een dergelijke trend is in die periode ook elders in Europa gevonden. Na 1700 is er evenwel weer een stijging te constateren van dure begrafenis, maar nu uitsluitend in de rijke parochie van Sint Jacob, waar de Antwerpse elite kerkte.

Juist in de muziek blijkt dat er vaak sprake is van interactie tussen de maatschappelijke geledingen; hier waren de scheidslijnen blijkbaar wat poreuzer dan op andere terreinen. Zo is in de bijdrage van Goulet te lezen hoe de componisten van de *airs*, afkomstig uit de middenklasse, aansluiting vonden bij de elite in de salons door de teksten van adellijke dames en heren op muziek te zetten. Hoge cultuur sijpelde vaak door naar beneden, zoals blijkt uit het artikel van Kevorkian, waar wordt beschreven dat de geestelijke gezangen, oorspronkelijk elitair cultuurgoed, hun weg vonden naar burgerlijke huizen en de straat, waar zelfs de bedelaars zich van die liederen bedienden om aalmoezen te genereren. Grijp laat zien hoe de Haagse liedboeken, die specifiek op adel en hoge burgerij waren gericht, in goedkopere varianten verspreid werden onder de lagere sociale klassen, en dat anderzijds de elite zich op volksfeesten vermeide en daar de liederen zong. Muzikale beïnvloeding vond ook plaats van onder naar boven: Schreurs toont aan dat populaire melodieën, zoals die door speellieden op bruiloften en partijen ten gehore werden gebracht, uiteindelijk werden opgenomen in het repertoire van gerespecteerde kerkmusici zoals organisten en beiaardiers, en werden gebruikt door elitecomponisten als Couperin, Haydn en Beethoven.

Zo biedt deze bundel, ondanks het gebrek aan een dwingende thematische of strikte geografische eenheid, toch een rijke verscheidenheid aan bijdragen. Deze bieden veel informatie en inspiratie, niet alleen aan de musicoloog maar zeker ook aan de historicus geïnteresseerd in de culturele en sociale geschiedenis van de vroegmoderne

Europese stad. Het door De Paepe beschreven Antwerpen van de achttiende eeuw is bijvoorbeeld een fraaie casus van een stedelijke gemeenschap waarin nieuwe ontwikkelingen als mode en commerciële vraag, die de oude sociale barrières begonnen te doorbreken, aan de basis stonden van een groeiende entertainmentindustrie van opera's, toneelvoorstellingen en bals. Een serieus minpunt van het boek is het ontbreken van een index, in een dergelijke veelvormige bundel een pijnlijk gemis.

J.W.J. Burgers, Huygens Instituut voor Nederlandse geschiedenis

Boyd van Dijk, ***Leven naast het kamp. Kamp Vught en de Vughtenaren, 1942-1944*** (Houten: Spectrum, 2013, 319 pp., ISBN 9789000321674).

Leven naast het kamp gaat over omstanders. Deze ‘grijze’ categorie tussen daders en slachtoffers, zoals begin jaren negentig door Raul Hilberg onderscheiden, is de laatste jaren steeds meer in de belangstelling komen te staan. Ron Zeller en Pim Griffioen nuanceerden in 2011 het bestaande beeld van de ‘schuldige omstander’ in hun boek *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*. Ook Bart van der Boom in 2012 liet zien dat omstanders zich doorgaans kritisch uitlieten over de Jodenvervolging, en niet bleken te weten van de industriële massamoord die in Duitsland en Polen gaande was. Het specifieke soort omstander dat Van Dijk in zijn boek belicht, namelijk kampomwonenden, is in Nederlandse studies tot dusver onderbelicht gebleven. In het buitenland is overigens wel een aantal van dit soort studies verschenen, bijvoorbeeld naar de inwoners van de dorpen Mauthausen (G. Horwitz, 1991) en Ravensbrück (A. Leo, 2007).

Hoewel de laatste tijd dus wat milder tegen omstanders wordt aangekeken, maakt *Leven naast het kamp* pijnlijk duidelijk dat omstanders direct of indirect een groot aandeel konden hebben in de vervolging van Joden en politieke gevangenen. Het boek laat zien dat concentratiekampen helemaal niet zulke geïsoleerde plekken van vervolging waren als vaak wordt gedacht. Kampen stonden in nauw contact met hun directe omgeving en omwonenden raakten bij deze plekken betrokken (13). En dat veel Vughtenaren niets van het kamp wisten, blijkt een mythe (259).

In de zomer van 1942 werd in de bossen bij Vught, vlakbij het populaire recreatiegebied de IJzeren Man, begonnen met de aanleg van een concentratiekamp voor politieke gevangenen. Op 13 januari 1943 kwamen de eerste gevangenen naar het kamp. Vanaf het station trok de groep midden door het dorp, omringd door gewapende SS-ers en Vughtse politiemannen. Later werd het kamp verschillende keren uitgebreid, onder meer met een apart gedeelte voor Joden. Vanuit Vught zijn naar schatting 12.000 Joden doorgevoerd naar de vernietigingskampen. Vlak voor de bevrijding van het zuiden van Nederland werden de Vughtse gevangenen op transport gesteld naar de al overvolle Duitse kampen – de mannen naar Sachsenhausen, de vrouwen naar Ravensbrück. In totaal hebben er tussen januari 1943 en september 1944 circa 31.000 mensen in Vught gevangen gezeten.

Op basis van archiefonderzoek, strafdossiers en interviews met betrokkenen brengt Van Dijk de verschillende soorten relaties in beeld die de Vughtenaren hadden met het 'andere Vught'. Die relaties waren voor een belangrijk deel van economische aard. Van Dijk maakt aannemelijk dat veel Vughtse bedrijven en personen hebben verdiend aan het kamp (264). Zo hebben enkele honderden Vughtenaren over de hele periode van de bouw op het kamp gewerkt (185). Op het kamp werd een bezoekersregister bijgehouden. Daaruit blijkt dat er dagelijks mensen uit Vught en omgeving in het kamp kwamen. Dat waren bouwvakkers, leveranciers of zogenoemde *Philips-Zivilisten* – vrije werklui die werkten in de Philipsfabriek op het kamp.

Ook waren er in Vught, net als in elk ander dorp, mensen die sympathiseerden met de bezetter en zich aansloten bij de NSB of de SS. Ook in die hoedanigheid werkten er Vughtenaren op het kamp, in de administratie of de bewaking.

Aan de andere kant waren Vughtenaren betrokken bij de hulpverlening aan het kamp. Vooral hierop is na de oorlog de nadruk komen te liggen. Er werden briefjes gesmokkeld van en naar het kamp, en er werden voedselpakketten georganiseerd. Deze pakketten brachten snel verbetering in de dramatische beginfase van het kamp, toen aan alles nog gebrek was en ziekten en ondervoeding in korte tijd vele slachtoffers eisten. Toch nuanceert Van Dijk de betekenis van de Vughtse hulp aan het kamp. Allereerst benadrukt hij dat de hulp het werk was van zowel Vughtse als niet-Vughtse hulpverleners. Vanaf de zomer van 1943 verloren de pakketten aan betekenis door de verbeterde voorzieningen op het kamp. Bovendien had de hulpverlening een navrant neveneffect. Niet alleen kwam de hulp deels ten goede aan de SS, die regelmatig pakketten achterover drukte, ook kon er makkelijker worden bezuinigd op de uitgaven van het kamp. Met de stroom aan voedsel en medicijnen kon bovendien de orde op het kamp beter worden gehandhaafd, schrijft Van Dijk, en door de fittere gevangenen kon de productie worden opgeschroefd. De hulpverleners werden met andere woorden deel van het systeem van vervolging. Uit angst voor represailles onthielden ze zich meestal van sabotage en openlijke veroordeling van Jodendeportaties, waardoor de op langere termijn met hun onbaatzuchtige motieven het criminele systeem niet ontregelden, maar juist in stand hielden (261).

De Vughtse SS-ers en NSB-ers en de hulpverleners, de twee uitersten in het spectrum van omstanderschap, worden elk in een apart hoofdstuk behandeld. Het boek begint met een hoofdstuk over vooroorlogs Vught, en gaat vervolgens in op de rol van het politiekorps en de burgemeester. De laatste twee hoofdstukken gaan in feite over de echte omstanders: mensen die niet per definitie hulpverlener of collaborateur zijn geweest, maar wel geraakt werden door het kamp. Hier komen de Vughtse arbeiders en leveranciers in beeld, waarna er feitelijk nog maar één hoofdstuk overblijft voor de Vughtenaren die echt enkel maar 'omwonende' waren. Hier wordt het probleem van het omstanderschap als analysecategorie duidelijk: omstanders worden eigenlijk pas interessant wanneer ze op zijn minst een beetje goed of een beetje fout waren, en het dus feitelijk geen echte, passieve omstanders meer zijn. Over die omwonenden is Van Dijk

overigens wel vrij mild. Juist in het dorp Vught werden mensen dagelijks met de neus op de feiten gedrukt, en wist men wat de gevolgen konden zijn van verzet. De Vughtenaren wikten en wogen en kozen uit veiligheid voor aanpassing. De onvrede over het kamp bleef bestaan, maar er moest mee geleefd worden. Afstandelijkheid in combinatie met onverschilligheid kreeg een overlevingsfunctie (227). Veel omwonenden leden aan slapeloze nachten, huilbuien of paniekaanvallen. In sommige gezinnen werd het kamp een splijtzwam. Zo richtte Kamp Vught ook buiten de kampmuren dus aanzienlijk leed aan. 'De tragiek zit hem in de last die iedereen met zich meedroeg en waarvan men zich tegelijkertijd probeerde te ontdoen, maar daar nimmer volledig in slaagde', aldus Van Dijk (271).

Susan Hogervorst, Open Universiteit

Jennifer Foray, *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012, xiv + 337 pp., ISBN 978 1 107 01580 7).

In her study on visions of empire in the Nazi-Occupied Netherlands, associate professor of Purdue University (Indiana) Jennifer Foray starts from the observation that the Dutch under German rule had a complicated experience of empire. As a long-term imperial power, the Dutch had to reformulate their relationship with the colonies after the German and Japanese empires broke the bond between the Dutch government and the Dutch Indies. Although from early 1943 onwards, most Netherlanders expected that the Axis-powers would be defeated, it was not at all clear if or how the colonial empire had to be re-established. The debates in war-time Netherlands about this issue were often heated. But as Foray concludes in her final chapter, they were of little relevance for the development from Japanese occupation towards Indonesian independence, which occurred out of sight as well as out of reach of most Netherlanders.

The spatial as well as mental distance between the Netherlands and the Dutch Indies was not only difficult to bridge for the Netherlanders under the German occupations. This gap also characterized the post-war historiography of the war. Despite L. de Jong's attention to 'Nederlands-Indië' in the expansive part 11 (altogether 5 volumes, around 3000 pages) of his *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (1969-1988), the colonial aspects of the Netherlands in World War II generally were as far removed from most historians of the war as they were from the concerns of most Netherlanders during the war. Foray follows in the footsteps of recent practitioners of colonial and world history like Frederick Cooper and Ann Laura Stoler, or in the Netherlands Susan Legêne, Marieke Bloembergen and Remco Raben, in her attempt to integrate the history of empire in a national historical narrative, which in the case of the Dutch historiography of the war is still largely dominated by the themes of occupation and resistance.

Foray's attempt is not altogether successful. She spends much attention to description of the Netherlands under occupation, the history of the various resistance movements and illegal publications, as well as that of the Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), the Nederlandse Unie (NU), and the Dutch government in exile in London, based on a careful reading of a limited selection of the secondary literature. Although this might be relevant for an international readership in order to get a grip on

the context of the debates Foray analyses, it contains little news for those familiar with Dutch historiography. Moreover, the timeframe of her analysis follows a rather worn-out habit to start the historical narrative on May 10, 1940, at the beginning of the German occupation. Despite digressions on the history of the colonial regime in Indonesia, and the pre-war debates on the future of the Dutch empire, this is a history that still very much follows the rhythm of Dutch occupation history. The sudden reversal of the declaration of Indonesian independence on 17 August 1945 is as big a surprise at the end of this book as it was for the contemporaries. Finally, the mental distance to the empire is clear from the fact that the debates Foray analyses consists of no more than a few snippets from the illegal press. Up to 1943, the Dutch Indies hardly ever figured in the illegal press. After the speech of Queen Wilhelmina of 7 December 1942, in which she appeared to envisage some sort of Dutch commonwealth along British lines, the future of the empire received a bit more attention. But it seems quite a stretch to argue, as Foray does in her introduction, that these debates had a 'profound' influence, or that the 'future of the Netherlands [...] was made to hinge on the projected status of the Dutch Indies' (7).

This is not to say that the debates analyzed in this book are irrelevant or uninteresting. Foray gives an intriguing insight in the debates within the NSB, which was deeply confused about its position between reverence for the Dutch colonial past and the German imperial project. She also demonstrates that the defense of Dutch values by the NU was accompanied by a glorification of colonial rule, epitomized by the publication of W.H. van Helsdingen's pamphlet *Daar werd wat groots verricht*. Most of Foray's attention is devoted to the debates in the clandestine press. The left wing, (*Waarheid, Parool, Vrij Nederland*) envisaged some kind of equal partnership along the lines that seem to have developed in the pre-war attempts to forge a new imperial relationship. While only the communists called for immediate independence, all leftist members of the resistance rejected the paternalist position of centrist and right-wing publications (*Je Maintiendrai, Trouw*), in which it was argued that the population of the Dutch Indies lacked the mental capacities for independence and still needed the guidance of a wise ruler. The conservatives of *Trouw* even rejected the idea of a commonwealth based on an equal partnership, arguing that the military re-conquest of the Dutch Indies had to be the first priority, as a necessary precondition for any step towards political reform.

Given these divergent perspectives, it is remarkable how a consensus emerged in the Spring of 1945 on the need to establish a Dutch military presence after the collapse of Japanese rule as a precondition for political reform. Yet the unity demonstrated by a joint declaration of April 1945 by resistance newspapers from all sides of the political spectrum turned out to be short-lived. When it turned out that the Indonesians had altogether different ideas about their future, the previous disagreement returned with a vengeance in the post-war debates about how to respond to the Indonesian struggle for independence.

Even if this story is familiar to historians acquainted with the literature in Dutch, Foray gives a good overview of these issues for an international audience. It is a pity that the book contains a rather large number of typos in the Dutch titles of the bibliography and footnotes, demonstrating yet in another way that it remains hard to integrate Dutch history in a more general framework.

Ido de Haan, Utrecht University

Helen Grevers, ***Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland, 1944-1950*** (bewerkte dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: Balans, 2013, 399 pp., ISBN 978 94 60 3700 9); Ismee Tames, ***Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig*** (Amsterdam: Balans, 2013, 416 pp., ISBN 978 94 600 3699 6).

Na de Duitse bezetting werden tienduizenden (al dan niet vermeende) collaborateurs opgesloten hetzij als geïnterneerde, hetzij als gestrafte. Daarna werd werk gemaakt van hun heropvoeding met het oog op maatschappelijke reïntegratie. Beide boeken, het resultaat van een NWO-project van het NIOD, de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit Brussel zijn aan deze thema's gewijd. Helen Grevers vergelijkt in haar boek (de handelseditie van een proefschrift) de opsluiting van collaborateurs in België en Nederland tussen 1944 en 1950, terwijl Ismee Tames het integratietraject van 'foute' Nederlanders in de samenleving in de twee decennia na 1950 onderzoekt.

Beide werken boren een nieuw onderzoeksdomein aan: niet langer de bestraffing van de collaboratie maar de lotgevallen van en het beleid tegenover de bestrafte collaborateurs in de decennia na de fase van de bestraffing staan centraal. Hoewel het beleid de nodige aandacht krijgt, ligt het accent op de ervaringen van de betrokkenen en de rol van sleutelactoren, waarbij de grote betekenis van professionals opvalt.

Helen Grevers beschrijft de opsluiting van verdachten en gestraften in vaak geïmproviseerde kampen. Internering is een maatregel van administratieve aard gericht op (militaire) veiligheid en verschilt van opsluiting als strafuitvoering. In de praktijk van de opsluiting – waar beide groepen gemengd raakten – was het onderscheid minder groot. Het ging om een specifieke groep ('politieke delinquenten' of 'incivieken') die zich had gecompromitteerd door samen te werken met de vijandelijke bezetter. Het was een grote groep, niet in het minst omdat het bezettingsregime deels functioneerde volgens nazistische principes zoals de politiek-militaire mobilisatie van de bevolking, een doorgedreven bureaucratisering en uitbouw van controle- en repressie-apparaten, bemand door inwoners van de bezette gebieden.

De klassieke instrumenten en methodes van strafuitvoering waren op deze grote groep lastig toe te passen zodat zich perspectieven openden voor experiment en vernieuwing. Dat gebeurde zowel in Nederland als in België. Doel was heropvoeding van

collaborateurs met het oog op maatschappelijke herintegratie. Ismee Tames gaat in detail na hoe gepoogd werd de gestrafte collaborateurs te reïntegreren. Ze focust op vijf domeinen: het dagelijks leven na de bestraffing, de politiek en de politieke besluitvorming, de ambtenarij (met name de rechtsopvolger van de Bijzondere Rechtspleging), de media en de eigen wereld van de bestrafte collaborateurs.

De studies zijn gebaseerd op nieuw bronnen- en archiefonderzoek, de opzet is origineel, ze zijn mooi gecomponeerd en vlot geschreven. Het synthetische karakter valt te prijzen, al is het hoofdstuk over de rol van de Communistische Partij Nederland (CPN) in het onder de aandacht brengen van de activiteiten van ex-collaborateurs soms wat te veel uitgesponnen en legt Helen Grevers sommige begrippen of contextgegevens wat laat uit.

De auteurs maken ons veel wijzer over de opsluiting, heropvoeding en reïntegratie van collaborateurs. Alle nieuwe inzichten opsommen kan niet in het korte bestek van deze recensie, we beperken ons tot de voornaamste. Beide auteurs stellen vast dat de herop te voeden/te reïntegreren collaborateurs vaak behoorden tot de middenklasse. Dit verklaart waarom ze zich bijzonder slecht behandeld voelden – het waren toch mensen uit de lagere sociale klassen die met het gerecht in aanraking kwamen, geen keurige middenklassers zoals zij – en in staat waren hun grieven op het publieke forum te brengen. Helen Grevers wijst op de ongelijke en stigmatiserende behandeling die vrouwen te beurt viel bij de interneringen.

In het boek van Ismee Tames valt de blijvende rol op van de verzuiling (die ze gebruikt in de betekenis die Siep Stuurman eraan geeft, namelijk verbonden met een godsdienst) en de betekenis van de religies in de reïntegratie van de gestrafte collaborateurs, waarin naast religieuze overwegingen ook proselitisme en uitbreiding van de aanhang (en kiezers?) een rol speelden. Boeiend is het hoofdstuk over de opvolger van de Bijzondere Rechtspleging, een administratieve dienst van het ministerie van Justitie, die de dossiers van de veroordeelde collaborateurs onder zich hield en daaraan prestige en macht ontleende. Ismee Tames schetst het functioneren ervan aan de hand van een portret van de leidende ambtenaar, een overtuigd anti-fascist, die na verloop van tijd enigszins milder werd, maar naar het einde van zijn carrière (ondertussen op een andere dienst) terug aansloot bij zijn aanvankelijk anti-fascisme omdat hij meende dat het fascisme en anti-semitisme opnieuw de kop opstaken. Daar zijn in het boek verder argumenten voor te vinden, zoals de wens van ex-NSB-ers om net als katholieken een eigen zuiltje te stichten. De enige groep die daarbij wat uit de toon viel was de CPN, die met veel ijver en niet wars van overdrijving het neo-fascistische gevaar steeds weer onder de aandacht bracht. Veel effect had dat niet omdat de CPN zelf sterk gemarginaliseerd was en vanuit het totalitarisme-paradigma op één hoop gegooid werd met de ex-collaborateurs.

Vanuit een breder politiek perspectief leveren beide boeken een interessante kijk op de vorm van de Nederlandse en de Belgische staat. België blijkt meer uitgesproken

liberaal te zijn geweest dan Nederland. Liberaal in twee betekenissen: procedurele rechtsbescherming van de burgers en neutraliteit van de staat ten aanzien van de burger.

Geïnterneerden die aanketen tegen bestraffing waren beter af in België dan in Nederland: in België werden sneller maatregelen genomen om duidelijkheid te creëren over hun lot. De heropvoering begon eerder (via *travail-rachat*, eveneens een klassiek liberaal recept geworteld in het burgerlijk recht). Het verschillende tempo van de bevrijding in beide landen speelt daarin een rol, net zoals het feit dat in Nederland de instantie die verantwoordelijk was voor het vraagstuk van de omgang met de politieke delinquenten het Militair Gezag was, terwijl dit in België de taak was van het militair gerecht, dat zoveel mogelijk standaarden van de rechtsstaat (zoals toegang tot een advocaat) trachtte te handhaven.

Op dit punt mist de beschrijving van de problematiek door Helen Grevers wat analytische precisie. Volgens haar was in België de regering verantwoordelijk voor de aanpak van de collaboratie, terwijl dat in Nederland het Militair Gezag was. Het probleem moet anders worden gesteld: in beide landen was de collaboratie een probleem voor de staat en de vraag is welke institutionele component van de staat daarbij de overhand haalde, wat op zijn beurt leidde tot institutionele configuraties en politieke machtsstrijd. In België was de leidende instantie niet zozeer de regering maar de rechterlijke macht, met name het militair gerecht, dat zich verzette tegen al te veel voogdij van de regering. Auditeur-generaal Ganshof van der Meersch had zich vanaf 1943 weten op te werpen als de leidende figuur inzake de bestraffing van de collaboratie en overvleugelde de Londense regering. Hoewel aan zijn machtspositie na de bevrijding geleidelijk afbreuk werd gedaan, bleef het militair gerecht de regie voeren van de bestraffing van de collaboratie en zoals Helen Grevers aangeeft ten dele ook van de heropvoeding der incivieken, die ter hand werd genomen door W. Hanssens die tevens militair magistraat was geweest. Het feit dat een gerechtelijke instantie, die behoorde tot de permanente basisinstituten van de staat onmiddellijk het laken naar zich toetrok voor de aanpak van de collaboratie (in een eerste fase met de steun van het Hoog Commissariaat voor 's Lands Veiligheid, dat geleid werd door de auditeur-generaal) maakt dat juridische en procedurele overwegingen meer gewicht hadden en onmiddellijk voor zover mogelijk de situatie van de geïnterneerden werd opgeklaard. In België werden de interneringen in tegenstelling tot Nederland, niet gezien als een straf, wat wellicht mee verklaart waarom de behandeling van deze groep in België meer dan in Nederland als een probleem werd gevoeld. Ook hier weegt rechtsstatelijkheid zwaarder. In Nederland was, anders dan in België, de gerechtelijke instantie die moest oordelen over de collaboratie geen permanente rechtsmacht met een lange traditie, maar een tijdelijk orgaan de 'Bijzondere Rechtspleging', die meer moeite had om haar positie te bevestigen tegenover de andere staatsorganen dan het Belgische militair gerecht. Bovendien was het een tijdelijk orgaan, dat na volbrachte taak weliswaar werd gecontinueerd, maar als een *administratieve dienst* en niet als een component van de rechterlijke macht. Dit had gevolgen voor de manier waarop met de dossiers werd omgegaan, zoals blijkt uit het boek van Ismee

Tames. In België bleven deze dossiers onder het auditoraat-generaal, dat het beheer van de erfenis van het incivisme als één van zijn recurrente taken bleef uitvoeren, naast zijn kerntaak, het berechten van militairen. Het militair gerecht speelde verder een rol in de verschillende maatregelen voor strafvermindering, eerherstel enzovoort. Regels en procedures bleven zwaar wegen, zwaarder dan in Nederland, waar de discretionaire bevoegdheid van de administratie groot was en de burger tot 1963 weinig verhaal had.

Het meer liberale karakter van de staat blijkt ook uit de organisatie van de heropvoeding: terwijl die in Nederland werd geprivatiseerd en uitbesteed aan een zuiloverstijgende private stichting was het in België een staatszaak, onder voornamelijk liberale regie, wat meer waarborgen bood inzake neutraliteit. Een ander verschil lag in de inhoud van de heropvoeding: in België was die vrij neutraal gericht op 'staatsburgerlijke opvoeding', in Nederland ging men verder, was maatschappelijk disciplineren en het interioriseren van waarden van een elite nooit veraf. Dit lag overigens geheel in de lijn lag van andere programma's uit die tijd waar 'onmaatschappelijken' waarden en normen werden bijgebracht, indien nodig in speciale afgezonderde woongelegenheden. Een hypothese, die verder onderzoek verdient, maar in deze werken al enige ondersteuning vindt, zou kunnen zijn dat de Belgische staat minder van zijn liberaal karakter had verloren dan de Nederlandse na de ervaring van de bezetting en de bestraffing van de collaboratie.

Dirk Luyten, CEGESOMA Brussel/ Universiteit Gent

Gerard van Gurp, **Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634** (Hilversum: Verloren, 2013, 272 pp., ISBN 9789087043568).

Aan de lange reeks boeken over de Reformatie in een specifieke regio of in een specifieke plaats, heeft Gerard van Gurp een boek over de Reformatie in Brabant toegevoegd. In zijn boek beschrijft hij de opkomst van de Reformatie in de vroege jaren twintig van de zestiende eeuw, de pogingen te komen tot kerkopbouw, het wonderjaar 1566 en de daarop volgende gedwongen emigratie van protestanten, en ten slotte de protestantse activiteit nadat in Brabant de zaak militair tot rust was gekomen (tot 1634).

Brabant was een eigenaardig gebied. Decennia lang lag het gebied in de frontlinie, zodat de bevolking gedurende een groot aantal jaren werd geconfronteerd met geweld, terreur van soldaten en economische malaise. Tegelijkertijd zorgde de ligging ervoor dat de Brabanders hun heil altijd elders konden zoeken: zowel katholieken als protestanten konden, indien nodig, een dagreis ondernemen om elders aan het godsdienstig ritueel van hun voorkeur deel te nemen. Het roept de vraag op in hoeverre deze ligging de godsdienstige situatie in Brabant heeft beïnvloed. Hoe gingen geloofsgemeenschappen om met de voortdurende misère die door de oorlogshandelingen werd veroorzaakt? En welke invloed had de mogelijkheid om 'elders' geestelijk heil vandaan te halen op het samenleven van katholiek en protestant in de regio?

Deze vragen komen echter in het boek van Van Gurp nauwelijks aan de orde. Al weer zeven jaar geleden verscheen van Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*. Mijns inziens zou het boek van Van Gurp hebben gewonnen bij een uiteenzetting met de resultaten van Adriaenssens werk. Ondanks dit punt van kritiek, biedt Van Gurp veel. In chronologische orde bespreekt hij de gebeurtenissen in de Meierij en laat op basis van bronnenonderzoek en van een grondige kennis van de secundaire literatuur zien hoe de Reformatie in Brabant trachtte voet aan de grond te krijgen.

Veel aandacht besteedt hij daarbij aan de voortdurende emigraties van Brabanders naar het Duitse Rijnland, naar Engeland en later naar verschillende plaatsen in Holland. In zijn boek gaat hij er daarbij van uit dat in de vluchtelingengemeentes de basis werd gelegd voor de latere gereformeerde kerkstructuur en dat tijdens het Convent van Wezel een grote impuls werd gegeven aan de kerkelijke organisatie. Zowel het een als het ander is de vraag: vluchtelingengemeentes waren op verschillende manieren georganiseerd en werkten niet zelden nauw samen met de plaatselijke overheid. Van een eenduidig

organisatorisch model was derhalve geen sprake. Van het Convent van Wezel is het maar de vraag of het ooit echt heeft plaatsgevonden. In de bronnen wordt het Convent nooit genoemd. Jesse Spohnholz betoogt daarom (en mijns inziens terecht) dat het een latere vinding is geweest.

Toch laat het gedeelte over de emigratie en de invloed van vluchtelingengemeentes op de kerken in de Republiek de kracht van het boek van Van Gulp zien. Van Gurps boek is gebaseerd op een grondig onderzoek. Daardoor slaagt hij erin een figuur als Hendrick Agyleus aan de vergetelheid te ontrukken en tot leven te brengen. Deze Agyleus was lid geweest van het consistorie in 's-Hertogenbosch en was als zovelen gedwongen geweest het land te verlaten. In het boek van Van Gulp duikt hij telkens op als leidsman van groepen gereformeerden. Van Gurps boek is door dergelijke passages een bron van informatie over talloze gelovigen uit Brabant en daarmee ook een fraaie 'Fundgrube'.

Al met al is het boek van Van Gulp een aanvulling op bestaand onderzoek en laat het nog weer eens de waarde zien van lokaal historisch onderzoek: het biedt de gelegenheid relatief dicht bij het dagelijks leven van mensen te komen en te analyseren hoe ideeën en gedachten in het concrete leven van mensen ingang hebben gevonden.

Mirjam van Veen, Vrije Universiteit Amsterdam

Gijs van der Ham, met een voorwoord door Kofi Annan, ***Dof goud. Nederland en Ghana, 1593-1872*** (Amsterdam: Rijksmuseum, Nijmegen: Vantilt, 2013, 200 pp., ISBN 978 94 6004 1570).

Dof goud is het eerste deel van een reeks waarin het Rijksmuseum op basis van zijn collectie inzicht wil bieden in de historische verhoudingen tussen Nederland en een aantal landen buiten Europa waarmee langdurige banden hebben bestaan. Conservator geschiedenis Gijs van der Ham leidt zijn lezers met vaardige hand langs een intrigerende collectie kaarten, tekeningen, voorwerpen, gravures en schilderijen. De collectie illustreert een geschiedenis die weinig bekend is bij een breder publiek. Nederlanders handelden in West-Afrika in goud, ivoor en slaven, maar ze verzamelden ook gegevens over land en volk. De rijk geïllustreerde beschrijvingen van de Goudkust door Pieter de Marees (1602) en Willem Bosman (1704) zijn in vele vertalingen uitgegeven. Eeuwenlang golden ze als standaardwerk. Voor de huidige generatie Ghanese historici blijven deze werken een belangrijke informatiebron. De Nederlandse kooplieden oefenden geen territoriaal gezag uit rond hun handelsposten in West-Afrika. Voor de aanvoer van de gewenste producten, die overwegend uit het binnenland kwamen, waren ze afhankelijk van gecompliceerde allianties met Afrikaanse staten en lokale tussenpersonen. Intussen hadden ze te kampen met afgunstige Europese concurrenten, die uiteraard hun eigen netwerken opbouwden.

Bij de hedendaagse lezer, wiens blik op het prekoloniale verleden is gekleurd door de slavenhandel en door de ongelijke machtsverhoudingen van de latere koloniale overheersing, kunnen de getoonde objecten gemakkelijk misverstanden oproepen. De omslag toont een knielende Afrikaan die een olifantstand aanbiedt aan een blanke man die als Mercurius, de god van de handel, de West-Indische Compagnie vertegenwoordigt. Dat beeld suggereert zwarte onderdanigheid aan blanke meesters, maar in de besproken periode waren Afrikaanse en Europese handelaren in West-Afrika gelijke partners.

Bij zijn voorwoord heeft Kofi Annan de keus laten vallen op een ander voorbeeld van schijnbaar schrijnende ongelijkheid: het schilderij van Frans van der Mijl uit 1742, met een portret van WIC directeur-generaal Jan Pranger en een zwarte bediende in rijk versierd livrei. Annan veronderstelt dat de zwarte bediende een slaaf geweest moet zijn, het eigendom van de opgesmukte koopman uit Amsterdam. Dat brengt hem tot reflecties over het droevig lot van deze Afrikaanse jongeman, die mogelijk zijn leven

eindigde als plantageslaaf in de West. De identiteit van de jongen in livrei is niet bekend: mogelijk was hij inderdaad een slaaf, maar waarschijnlijk zien we hier een zoon uit de gegoede Afrikaanse handelsfamilies van Elmina. Een dienstbetrekking bij de Nederlanders in het Kasteel St. George in Elmina, de hoofdvestiging van de WIC aan de Goudkust, gold als een goede leertijd. Wie vertrouwd raakte met de mores van de Hollanders kon daar zijn voordeel mee doen in de handelsbetrekkingen. Schijn kan gemakkelijk bedriegen als men geen weet heeft van de gecompliceerde machtsbalans tussen Afrikanen en Europese handelaren.

Gijs van der Ham behoedt zijn lezers voor deze valkuilen. De knielende Afrikaan en de blanke handelsgod staan afgebeeld op het gouden deksel van een rijk versierde doos die in 1749 werd gemaakt in opdracht van de WIC. Een trots geschenk aan de nieuwe gezagsdrager, prins Willem IV van Oranje. Het deksel toont de goudwinning en de ivoorhandel en op de achtergrond ook de handel in slaven, een aspect dat lange tijd onderbelicht is gebleven in de Nederlandse geschiedschrijving. Van der Ham licht toe dat slavernij een bestaande institutie was in Westafrikaanse samenlevingen, lang voor de Europese mogendheden de driehoek van de transatlantische slavenhandel organiseerden. Medewerking van Afrikaanse vorsten en tussenhandelaren was cruciaal voor het welslagen van de handel, of het nu ging om goud en ivoor of om slaven.

Na 1700 veranderden de machtsverhoudingen in West-Afrika ingrijpend als gevolg van de militaire opmars van de Ashanti, die rondom hun hoofdstad Kumasi een groot en machtig rijk stichtten. Al in 1701 stuurde de directeur-generaal vanuit Elmina een afgezant naar Kumasi: een diplomatieke nieuwigheid, want tot dusver werden de contacten met binnenlandse koninkrijken onderhouden door Afrikaanse tussenpersonen. Van deze diplomatieke zending, met exclusieve geschenken voor de Ashanti vorst, zijn helaas geen verslagen bewaard gebleven. Op termijn zou zich echter een hecht bondgenootschap ontwikkelen tussen de stad Elmina, de Nederlanders in het kasteel St. George en Kumasi.

Slechts weinig slaven kwamen uit het kustgebied. Het grootste deel werd door Afrikaanse handelaren aangevoerd uit het binnenland. Op het moment van aankoop door de Europeanen waren de mensen al slaaf. De Nederlanders hebben tussen 1600 en 1803 tussen de 550.000 en 600.000 Afrikanen naar Amerika verscheept. Daarmee namen ze ongeveer zeven procent van de transatlantische slavenhandel in deze periode voor hun rekening. Morele bezwaren tegen slavenhandel en slavernij waren in de Nederlandse republiek hoogst zeldzaam. Op het deksel van de WIC doos uit 1749 is de slavenhandel dan ook onbekommerd afgebeeld. De gevolgen waren ingrijpend. In West-Afrika handelden Europeanen en Afrikanen op voet van gelijkheid, maar in de Amerikaanse samenlevingen was de ongelijkheid tussen zwart en blank groter dan waar dan ook.

Na de afschaffing van de slavenhandel in 1814 zijn verscheidende vergeefse pogingen ondernomen om de bezittingen aan de Goudkust weer rendabel te maken. Uiteindelijk werd de werving van Afrikaanse soldaten voor het KNIL de belangrijkste activiteit, tot het definitieve vertrek van Nederland in 1872. Tot het zichtbare erfgoed van bijna drie eeuwen handelsrelaties behoren niet alleen de forten langs de kust, maar ook

de Eurafrikaanse families in Elmina, Accra en andere kustplaatsen. Van der Ham vertelt hun verhaal aan de hand van een aantal foto's uit de negentiende eeuw. Voor Nederland en Ghana geldt dat het heden nauwelijks nog wordt bepaald door dit gedeeld verleden. Maar in Suriname, waar de helft van de bevolking Afrikaanse wortels heeft, blijft dit verleden onverminderd actueel. In Nederland wonen nu enkele honderdduizenden Afro-Surinamers en Afro-Antillianen, alsmede enkele tienduizenden Ghanezen. Zoals Kofi Annan concludeert in zijn voorwoord: zonder de handel in mensen uit West-Afrika zou Nederland er nu anders uitzien, met een ander nationaal elftal.

De collectie van het Rijksmuseum dient als leidraad voor Van der Hams geschiedverhaal, maar gelukkig neemt de auteur ook de vrijheid om vrij uitvoerig in te gaan op de slavenhandel. Voor dat onderwerp zijn maar weinig aanknopingspunten te vinden in de museale collecties.

Natuurlijk is het tonen van de historische schatten een kerndoel van deze uitgave, en dus is er veel aandacht voor de kust en weinig voor het binnenland. De kust is uitvoerig in kaart gebracht, getekend en geschilderd. Maar over het machtige Ashanti rijk is weinig illustratiemateriaal beschikbaar. Het boek toont etnografische voorwerpen uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, en enkele geschenken van de Ashanti koning aan koning Willem I. Onvermijdelijk is de beeldvorming een eendimensionaal verhaal: de lezer ziet hoe de Nederlanders en andere Europeanen in de loop der eeuwen aankeken tegen dit onbekende continent met zijn exotische bewoners. Helaas bestaat er geen beeldmateriaal dat illustreert hoe de Afrikanen hun exotisch avontuur met de blanke vreemdelingen hebben beleefd. We kunnen onszelf niet in een Afrikaanse spiegel zien.

Dit prachtig geïllustreerde boek geeft alle reden om verlangend uit te zien naar de volgende delen die het Rijksmuseum op stapel heeft staan over de relaties van Nederland met China, India, Indonesië, Japan, Sri Lanka, Suriname en Zuid-Afrika.

Ineke van Kessel, Afrika-Studiecentrum, Leiden

Roeland Harms, Joad Raymond, Jeroen Salman, ***Not Dead Things: The Dissemination for Popular Print in England and Wales, Italy and the Low Countries, 1500-1820*** (Leiden: Brill, 2013, 328 pp., ISBN 978 90 04 25305 6).

Early modern popular print culture has long attracted scholarly attention. At first it was considered an outlet for poor production and poor consumers; then came studies that identified sophisticated reading and visual practices, complicating the distinction between high and low culture. More recently scholars have found much evidence for innovative patterns of consumption as well as for shifting cultural constructions of religious, gender and other cultural identities. Much emphasis therefore has always been directed to issues of reception and consumption. This collection of essays is an exception in giving full attention to the production and distribution networks of popular print and, in particular, how these have been instrumental in creating a general audience engaged in public debate. There are good reasons for the contributors to this volume to take stock in this way. From a material culture perspective printed matter of less than book size has recently been reappraised. Traders of popular print (the pedlars) were visualised in their own time and that iconography is given pride of place in part two in this volume. Not least, book historical research into cheap print and wider historical research into news and information as a category of culture have recently successfully merged into a booming field of early modern media studies. This book is at the intersection of these recent trends.

In some ways the sources that are studied are familiar – archival references to permits (or persecutions) of pedlars and printers and abundant popular iconography. Compared to the historiographical progress that was made in the 1980s and 1990s (M. Spufford, R. Chartier, L. Fontaine) with respect to the study of itinerant traders (colporteurs) the editors in their useful and excellently annotated introduction plead for a transnational and transactional approach to colportage. By this they mean that print contributed to political processes on a massive scale. Whereas the earlier generation of colportage scholars demonstrated how poor people obtained access to print, this generation takes the issue a huge step further and aims to show that poor pedlars were instrumental in the making of public opinion. Although the editors are (rightly) careful to avoid musings about an emerging public sphere, the implication seems to indicate that

direction. Popular print distribution is seen as the material underpinning of informed citizenship.

Therefore it is no coincidence that the Republic and England (together with Wales) are chosen as case studies. Both countries, also in their close seventeenth century connections, are traditionally alleged to have stimulated free public debate and the formation of public opinion. Part three of the volume deals with this. Quaker pamphlets are analysed as being produced not for a small community, but for international distribution, including the Americas (Kate Peters). English newspapers are witnesses to the demand for international news among readers and testify to transcultural aspects of popular culture (Joad Redmond). News digests helped to promote a collective memory and create a public opinion (Joop W. Koopmans). The onset of the English civil war in 1642 seemed to have speeded up the evolution of pamphlets, stimulating political discussions earlier than in the Dutch Republic (Roeland Harms). Some Dutch popular prints from around 1800 mark a shift to new distribution patterns of books for schoolchildren (J.G.L. Thijssen).

There is some inconsistency in the collection between the emphasis on Anglo-Dutch prominence in creating an attractive format of news and the focus on the dissemination of popular print as a transregional activity. Right from the start of the age of printing in the 1480s pedlars were part and parcel of the retail strategies of Italian print firms (Rosa Salzburg). The tensions with state and church authorities waxed and waned, but a certain illegality that always came with pedlars also enhanced commercial acuity. This was true for all three countries under consideration, but within different time frames. Italian peddling dynasties encompassed Europe throughout the seventeenth and eighteenth centuries (Alberto Milano). Italian street-sellers stimulated curiosity and travel and added significantly to new ethnographic ideas (Melissa Calaresu). The English and the Dutch only caught up in the middle of the seventeenth century, creating networks of pedlars, but even then these remained more local (Jeroen Salman, Jason Pacey). Thus the thesis of this collection of essays that the possibilities of print distribution changed the content of political (and other) news is only partially tested. The middle of the seventeenth century is a period of transformation, but how that connects to the long term trends in European-wide popular print distribution is not made very clear.

At the intersection of print, oral and visual culture pedlars performed key roles in media awareness and it is a major success of this book that it integrates these three forms of culture. The genre of the 'Cries' of a certain city voices the multimedia approach quite literally. These 'Cries' depict itinerant traders and the oral presentation of their wares (Sean Shesgreen, Karen Bowen). Attention is also given to public performances of printed matter, whether the recitation of war poems or the well-known public singing when the singer/ seller points with a stick to the narrative sequence of scenes he has put on a canvas held up on a makeshift stage in a public square. This is an important argument for the centrality of pedlars and others operating in many transregional ways across early modern Europe. It endorses the still applicable views of Peter Burke and

Natalie Zemon Davis that popular culture was crossing borders. How this intercultural activity was connected to the emergence of news as active political and cultural involvement of people is a theme that this book introduces. It is a fine demonstration that book history has become cultural history in the larger sense.

Johan Verberckmoes, KU Leuven

Rick Honings, Peter van Zonneveld, met medewerking van Marinus van Hattum, ***De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831)*** (Amsterdam: Prometheus, 2013, 656 pp., ISBN 978 90 351 3809 4).

In 1998 klaagde Gerrit Komrij dat er nog altijd geen toegankelijke biografie van Willem Bilderdijk bestond. Waren de Nederlandse literatoren niet opgewassen tegen het leven van deze zonderlinge beroemdheid? Na vele jaren van voorbereiding hebben Honings en Van Zonneveld eindelijk in het tekort voorzien. *De gefnuikte arend* is een uitvoerig en verbazend verslag van een opgewonden en rusteloos bestaan, vol omzwervingen, teleurstellingen, botsingen en grandioze fantasieën. Bilderdijks tijdgenoten huldigden hem als een literair genie. Hij dacht er zelf ook zo over, maar grote voldoening heeft dit besef hem niet gegeven.

De biografie volgt Bilderdijks levensloop bijna van jaar tot jaar, vanaf zijn eenzame jeugd als invalide in Amsterdam tot aan zijn al even eenzame en verbitterde laatste dagen in Haarlem. Daartussen liggen zijn snelle opkomst als dichter, zijn praktijk als Orangistisch advocaat in Den Haag, de jaren van zijn ballingschap na 1795 in Engeland en Duitsland, zijn terugkeer in 1806 als huisleraar van Lodewijk Napoleon (waarschijnlijk zijn gelukkigste periode), zijn toenemende religieuze interesses, zijn reactionaire politieke overtuigingen en zijn optreden als particulier docent in Leiden in de jaren na 1815. Pikante bijzonderheden zijn er in overvloed, zoals de vroege erotische poëzie, de verwickelingen rond het ongelukkige eerste huwelijk, Bilderdijks ontvoering van de twintig jaar jongere Katharina Schweickhardt, die hij sindsdien als zijn wettige vrouw beschouwde, al trouwden zij nooit voor de wet, en de gevolgen van zijn toenemende opiumgebruik. Onthutsend blijft de voortdurende kindersterfte. Van Bilderdijks talrijke nakomelingen bereikten er maar twee de volwassen leeftijd. Toen de toegewijde Katharina stierf, 54 jaar oud, moet zij volledig uitgeput zijn geweest, niet alleen door de zwangerschappen, maar vooral door de aanhoudende zorgen.

De auteurs hebben gebruik gemaakt van een enorme hoeveelheid verspreid en soms weinig bekend bronnenmateriaal. Alleen al door de vele nieuwe gegevens is dit boek een aanwinst. Aan een scherp omlinjende visie op zijn persoonlijkheid hebben Honings en Van Zonneveld zich echter niet gewaagd. Bilderdijk komt veel zelf aan het woord. Maar omdat hij in zijn brieven altijd verongelijkt was, krijgt het verhaal op den duur iets eentonigs. Daarin zit de zwakke kant van dit boek. Het gaat te vaak mee met het

monumentale zelfbeklag van het onderwerp. Bilderdijk leed onder zijn mislukking, schrijven de auteurs. Het vurig verlangde professoraat ging aan hem voorbij. Als gevolg van alle tegenslagen kon hij niet 'waarmaken wat hij in zich had' (257). Maar is dit nu echt zo? Zou Bilderdijk nog meer en beter hebben geschreven als het hem maatschappelijk voor de wind was gegaan? Elders erkennen Honings en Van Zonneveld dat hij waarschijnlijk 'ook bitter' zou zijn geweest 'als men hem wèl hoogleraar had gemaakt' (287). Door dit soort tegenstrijdigheden blijft het oordeel van de auteurs enigszins diffuus.

De gefnuikte arend roept bovendien een principiële vraag op over het genre van de biografie. Het boek geeft een levensverhaal. Voor zover het werk ter sprake komt, betreft het de poëzie. Het is, zeggen de auteurs tamelijk verrassend, 'vooral zijn (doods)lyriek die nog aanspreekt' (299). De didactische en epische gedichten vinden zij van minder belang. Dat is jammer, want een gefantaseerd heldendicht als *De ondergang der eerste waereld* uit 1810 had aanleiding kunnen zijn om Bilderdijk nu eens niet met Goethe te vergelijken, maar met William Blake, even excentriek en in een eigen wereld opgesloten als hij. Van de talrijke prozawerken van Bilderdijk worden alleen titels genoemd. Wat hij had te beweren over het recht, de geologie, biologie, botanie en alle overige wetenschappen waarin hij zich competent achtte, komen we niet te weten. Zijn werk als geschiedschrijver wordt samengevat in een passage over Jacoba van Beieren, blijkbaar als *pars pro toto*.

De auteurs merken al aan het begin op dat zij aan de politieke en intellectuele context maar zijdelings aandacht hebben besteed. Inderdaad laten zij op dit punt veel onduidelijk. Wat de Patriotten nu eigenlijk wilden, om een voorbeeld te noemen, en waarom Bilderdijk vanaf het begin zo vurig Orangist was, blijft in het ongewisse. En hoe zat het nu precies met de 'orthodoxie' van Bilderdijk? Het idee dat poëzie van hogerhand wordt ingeblazen is niet iets calvinistisch, zoals Honings en Van Zonneveld blijkbaar menen (291). Het fundamentele probleem is dit: is het mogelijk om een biografie van iemand wiens leven zich zozeer in zijn eigen hoofd afspeelde, en van wie het werk het belangrijkste in zijn leven is geweest, te beperken tot zijn uiterlijke lotgevallen? Ruimte voor meer inhoudelijk commentaar was er genoeg, want de schoolse samenvattingen aan het slot van elk hoofdstuk kan de lezer wel missen. Hetzelfde geldt voor de weinig systematische nabeschuiving over de latere reputatie van Bilderdijk.

Wie zich in de gedachtewereld van Bilderdijk wil verdiepen, schrijven Honings en Van Zonneveld, kan terecht bij *Hoger sferen*, de grote studie van Joris van Eijnatten uit 1998. Deze bescheidenheid is tekenend voor de even zorgvuldige als terughoudende manier waarop zij met hun onderwerp zijn omgegaan. De twee boeken, het een over de buiten- en het ander over de binnenwereld, zijn voortaan beide onmisbaar bij ieder onderzoek naar Bilderdijk en zijn tijd.

Han Jordaan, ***Slavernij en vrijheid op Curaçao. De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt*** (Dissertatie Universiteit Leiden 2012: Zutphen: Walburg Pers, 2013, 320 pp., ISBN 90 5730 923 8).

Dit is een bewerkte versie van het proefschrift (Leiden 2012) van Han Jordaan, het resultaat van bijna twee decennia onderzoek naar de geschiedenis van achttiende-eeuws Curaçao in de bredere context van de regio. Gebaseerd op veelzijdig archiefonderzoek, dat door de uitgever gelukkig compleet in uitgebreide bijlagen met alle noten, tabellen, namenlijsten, kaarten en register is gepresenteerd. Een betaalbaar boek dat toegankelijke informatie biedt aan een brede groep belangstellenden in geschiedenis en erfgoed van Curaçao, met mogelijkheden voor het gebruik in musea en het onderwijs. De nadruk ligt op de ontwikkeling van de positie van de groep vrije zwarten, voormalige tot slaaf gemaakten. De auteur gaat in op de politieke, economische en sociale veranderingen en met name wordt uitgebreid aandacht besteed aan juridische en militaire ontwikkelingen. In hoeverre is de zwarte en gekleurde bevolking van Curaçao er binnen de gegeven mogelijkheden zelf in geslaagd om zich te ontworstelen aan de uitzichtloosheid van het slavenbestaan, en welke positie wist zij te realiseren? De eigen kracht of agency van zowel slaven als vrije zwarten staat door deze vraag centraal in het boek. De gekozen context is echter veel breder, die van Curaçao als Atlantisch handelsknooppunt. Deze internationale positionering van de studie wordt slechts beperkt waargemaakt; de auteur is en blijft veel meer gericht op de presentatie en reconstructie van interne geschiedenissen van het eiland. Dat is begrijpelijk, gezien de staat en toegankelijkheid van een aanzienlijk deel van de relevante archieven. Natuurlijk komen er internationale banden en contacten aan de orde, met name die met Frankrijk (St. Domingue, Guadeloupe) en Venezuela, en ook de periodisering is breder dan de achttiende eeuw. Een internationale geschiedenis van Curaçao is dit echter nog niet; hier is zeker ruimte voor voortgezet onderzoek.

Terecht legt Jordaan de nadruk op het grote belang van de slavenhandel. Curaçao ontwikkelde zich snel tot een belangrijk regionaal centrum in de handel in tot slaaf gemaakte Afrikanen. Tijdens de opstand tegen Spanje was het eiland ook militair van groot belang; na de vrede van Munster in 1648 werd het een commercieel centrum, waarbij de ligging vlak voor de kust van Venezuela cruciaal was. Van de handelsperspectieven was de slavenhandel steeds de motor, aldus Jordaan; talloze

slaven kwamen in Curaçao aan en werden daar vandaan doorgevoerd naar andere havens. De West-Indische Compagnie was op de eilanden de grootste slaveneigenaar met eigen plantages op Hato, waar nu het vliegveld ligt en vlak bij de vroegere Shell-terreinen. Hier was in 1750 een grote slavenopstand waarover Jordaan belangrijk nieuw materiaal presenteert.

De rooms-katholieke priesters namen de kerstening van Curaçao ter hand vanuit Caracas en de Venezolaanse havenstad Coro. De invloed van de katholieken is op het eiland veel groter gebleven dan die van de protestantse compagniekerk. Een sterk hoofdstuk is dat over de structuur van het beheer van het eiland en het opbouwen en in stand houden van de racistische rechtsongelijkheid in de praktijk, waarbij de Kamer Amsterdam van de WIC direct betrokken blijft. Ook Middelburg en Groningen zijn rechtstreeks verbonden met de slavernij in Curaçao. Er is een aanzienlijke variatie in de levens van tot slaaf gemaakten te vinden. Zij hadden veel verschillende beroepen en functies, en er was sprake van relatief veel zelf-vrijkoop. De uitgebreide uiteenzetting van Jordaan biedt zicht op de specifieke machtsverhoudingen in de kleine eilandsamenleving.

Voor de slaveneigenaren en handelaren was rust en orde van groot belang. Dit werd bereikt doordat de slaven een perspectief op vrijheid hadden. Precieze gegevens laten zien dat met name tot slaaf gemaakte moeders door hun werk in de loop van de tijd steeds vaker hun kinderen wisten vrij te kopen. Voor elke peso werd hard gewerkt en ondanks de uitgebreide administratie en de berekening van rente over de bedragen die de slaveneigenaren hiervoor vaststelden, lukte het een aanzienlijk deel van de tot slaaf gemaakten zichzelf, hun kinderen en anderen vrij te kopen. Jordaan citeert uitgebreid uit de desbetreffende rechtszaken – en is hierbij af en toe wat wijdlopig en geneigd tot herhaling. Niettemin biedt dit veel informatie over het dagelijks leven en de mogelijkheden en ruimte die de tot slaaf gemaakten bevochten.

Via de index zijn veel individuele geschiedenissen van tot slaaf gemaakte en vrije zwarten te vinden en te verzamelen, die zich lenen voor een serie portretten. Het boek is zeker bruikbaar voor makers van tentoonstellingen en voor educatieve projecten. Ook voor geïnteresseerden in familieonderzoek biedt het boek veel waardevolle gegevens. Een genealogische handreiking bij het boek zou een goede vervolgstap zijn. Voor verder onderzoek en voor visualisering met andere middelen lenen zich veel van de door Jordaan getoonde voorbeelden. Tenslotte ligt hier een basis voor een uitgebreide reconstructie van de vele contacten met en invloed vanuit Nederlandse instanties, bedrijven en families.

Dienke Hondius, Vrije Universiteit Amsterdam

Erwin H. Karel, **Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over de effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)** (Historia Agriculturae 44; Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2013, 216 pp., ISBN 978 90 367 6165 9).

Na 1945 is de Nederlandse landbouw en daarmee ook het Nederlandse platteland ingrijpend veranderd. Kleinere boeren zonder toekomstmogelijkheden beëindigden hun bedrijf, terwijl boeren met groeimogelijkheden hun bedrijfsvoering ingrijpend hebben gemoderniseerd en daarmee agrarisch ondernemer zijn geworden. De ingezette modernisering resulteerde in een industrialisatie van de landbouwsector, die een grote impact had op het hele boerenbestaan, zowel gezien vanuit een economisch, sociaal als ecologisch perspectief. In zijn boek behandelt Erwin Karel aan de hand van zeven thematische essays de doorwerking van deze modernisering op het boerenbestaan. Het boek is geen contemporaine geschiedenis van de Nederlandse landbouw, maar het poogt aan de hand van landbouwkundige literatuur uit de laatste 65 jaar een aantal lijnen te trekken die de naoorlogse veranderingen blootleggen. Het gaat hem daarbij niet enkel om het waarom van de modernisering maar vooral ook om de effecten daarvan.

Als eerste thema behandelt Karel de veranderingen op het Nederlandse platteland. Volgens OESO-normen kent Nederland eigenlijk geen platteland meer; daarvoor is de groene ruimte te zeer verstedelijkt. Bovendien is in sociaal-cultureel opzicht de kloof met de stad steeds kleiner geworden. Hij hanteert daarbij de termen deruralisatie (boeren trokken zich terug op hun bedrijf waardoor hun relatie met hun directe omgeving verminderde) en reruralisatie (het om toeristische redenen herstellen van de oude plattelandsidylle). Onderdeel van de reruralisatie was het herstellen van de schade die de grootschalige ruilverkaveling had aangericht. Nauw hiermee verbonden is het containerbegrip plattelandsvernieuwing, waarvoor in de loop van de laatste 25 jaar steeds nieuwe definities werden geformuleerd.

Vervolgens richt Karel zich op de opkomst en teloorgang van het Groene Front, het systeem waarin landbouworganisaties, het ministerie van Landbouw en agrarische volksvertegenwoordigers in gezamenlijk overleg het landbouwbeleid bepaalden. Dit samenspannen binnen het Groene Front leidde ook tot een disciplinerende van de achterban, waardoor het mogelijk werd een succesvol structuurbeleid, gericht op productieverhoging en kostenverlaging, door te voeren. Uiteindelijk keerde het succes

zich in het tegendeel en verbrokkelde het Groene Front. Aangezet door overproductie en milieuschade zag de Nederlandse overheid zich gedwongen om groei in te dammen en onder de boeren impopulaire wetgeving in te voeren. Anderzijds had de modernisering, waaraan de landbouworganisaties mede vorm hadden gegeven, geleid tot het ontstaan van gespecialiseerde, hoog gemechaniseerde bedrijven, waardoor voor boeren en tuinders het voorheen gevoelde gezamenlijke agrarisch belang uit het zicht verdween.

In het hoofdstuk 'Boer en markt' laat Karel zien dat na het terugtreden van de overheid bij het stimuleren van de modernisering de landbouwbedrijven uiteenlopende ontwikkelingen hebben doorgemaakt. Enerzijds zijn boeren gevangen geraakt in een agro-industrieel complex waarin zij slechts een schakel zijn geworden in een productieproces, anderzijds besteedt hij aandacht aan boeren die inhoud hebben gegeven aan de plattelandsvernieuwing. In plaats van groter en moderner zijn boeren vorm gaan geven aan de multifunctionele landbouw, waarin zorg, natuurbeheer, toerisme en verkoop van producten in boerderijwinkels zich ontwikkelden tot nevenactiviteiten, waarvan echter de economische betekenis vooralsnog tegenvalt. Hoofdstuk 5 behandelt het imago van agrarisch Nederland, waarbij Karel de conclusie trekt dat het beeld wat de buitenwereld van de boeren had veel positiever was dan veel boeren dachten. Het zesde hoofdstuk bouwt verder voort op de vermindering van de sociale afstand tussen stad en platteland en legt daarbij de nadruk op veranderingen binnen het boerengezin. De door Wageningse onderzoekers aangejaagde modernisering van het boerenbestaan had grote invloed op het gezinsleven van boeren, maar heeft niet geleid tot het verdwijnen van het gezinsbedrijf zoals vaak is voorspeld. Deze bedrijfsvorm bleek de beste garantie te zijn voor het in standhouden van bedrijfskapitaal dat nodig is voor het voortbestaan van het bedrijf. Uiteindelijk is het, aldus Karel, niet meer dan één van de vele varianten van arbeidsorganisatie binnen een kapitalistisch systeem en is het veel minder een anomalie dan vaak wordt verondersteld.

Hoofdstuk 7 behandelt na een terugblik op de naoorlogse emigratie, de recente emigratie van boeren. Vanaf 1990 zijn veel boeren uitgeweken naar andere Europese landen omdat hun bedrijf daar betere groeikansen zou hebben en zij minder belemmerd zouden worden door toegenomen regeldruk. Tegelijkertijd ontwikkelde zich naast de klassieke boerenemigrant een nieuw fenomeen: de semigrant. Dit zijn boeren die nieuwe bedrijven stichten elders in de wereld, maar tegelijkertijd hun bedrijf in Nederland handhaafden, met name voor de afzet van elders geproduceerde land- en tuinbouwproducten. Hoofdstuk 8 behandelt de moeizame relatie van de boer met het milieu. Karel brengt daarmee de keerzijde van het naoorlogse moderniseringsbeleid in kaart en laat zien hoe de overheid na 1975 getracht heeft de negatieve gevolgen van dit beleid (gebruik van bestrijdingsmiddelen en de negatieve gevolgen van de bioindustrie) terug te dringen. Ook laat hij zien dat veel boeren er niets voor voelden om op te treden als 'parkwachter'.

Aan het einde van het boek worden de hoofdlijnen uit de zeven thematische essays samengebracht in een slotbeschouwing. De modernisering die in de jaren vijftig en

zestig werd geïnitieerd door Den Haag en Wageningen, werd vanaf de jaren tachtig een proces dat werd gevoed door de markt en het neoliberale economisch denken. De voorspelling dat het gezinsbedrijf op den duur zou verdwijnen, is niet uitgekomen. Juist het gezin, met meewerkende echtgenote en kinderen, was in staat de steeds kapitaalsintensiever wordende bedrijven overeind te houden en economische tegenvallers op te vangen. Dat technologische vernieuwing van de agrarische sector nodig blijft, staat voor Karel vast. Tegelijk staat de landbouw nog steeds voor de uitdaging de ecologische effecten van het moderniseringsproces in kaart te brengen. Dit is tot dusverre nog onvoldoende gebeurd.

Met *Boeren tussen markt en maatschappij* heeft Erwin Karel de lezer door middel van zeven essays meegenomen in een aantal ingrijpende veranderingen die de agrarische sector en het Nederlandse platteland sinds 1945 heeft ondergaan. Een duidelijke conclusie heeft het boek niet, maar na 194 bladzijden heeft de lezer kennis genomen van een aantal opvallende trends. Jammer is dat het boek snel verouderd. De meeste hoofdstukken zijn in 2010 en 2011 geschreven en vervolgens vrijwel ongewijzigd in 2013 gepubliceerd. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld dat op pagina 170 wordt stilgestaan bij het aantreden van Henk Bleker als staatssecretaris van Landbouw, die een streep zette door het tot dan toe gevoerde natuurbeleid. Karel vermeldt echter niet dat eind 2012 er weer een nieuw kabinet is aangetreden. Verder bevat het boek overal storende tikfouten, waardoor het de indruk wekt zonder grondige eindredactie te zijn gepubliceerd. Een actualisering en eindredactie kort voor publicatie had de waarde van het boek aanzienlijk kunnen verhogen. Jammer.

Mari Smits, Huygens ING - KNAW

Leo Kenis en Ernestine van der Wall (eds.), ***Religious Modernism in the Low Countries*** (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 255; Leuven: Peeters, 2013, ix + 271 pp., ISBN 978 90 429 2741 4).

Modernisme is één van de meest omstreden en vage begrippen die er zijn. Dat wordt nog versterkt door het feit dat iedereen – tenminste iedere intellectueel – een idee heeft van wat het begrip zou inhouden. Die inhoud varieert al naar gelang de professionele achtergrond van de beschouwer. De lijst met vernieuwers op verschillende culturele terreinen is bijna eindeloos en loopt van Dostojewski tot Kafka, van Mahler tot Debussy, van Baudelaire tot Ibsen, van David Friedrich Strauss tot Friedrich von Hügel, van Nietzsche tot T.S. Eliot, van Le Corbusier tot Mies van der Rohe en van Cézanne tot Mondriaan. Dan wordt er ook gestreden over de vraag of deze of gene met recht een vertegenwoordiger van deze beweging genoemd kan worden. In zijn algemeenheid verwijst ‘modernisme’ naar vernieuwingstendensen in de kunsten, architectuur, filosofie en theologie in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Er is een bewust élan van vernieuwing en zich afzetten tegen de oude garde. Waaruit de vernieuwing inhoudelijk bestaat, is minder duidelijk en onderwerp van vaak controversiële debatten.

In de kunsten wordt een afscheid geclaimd van naïeve vormen van representatie en gezocht naar een diepere en onderbewuste realiteit. Het begin van het modernisme wordt geplaatst tegen de achtergrond van maatschappelijke en sociale processen van modernisering, industrialisering en urbanisering. De gebruikers van de term staan vaak kritisch ten opzichte van deze ontwikkelingen. Eén van de meer pessimistische stemmen was die van de Britse kunstcriticus John Ruskin. In de ontwikkeling van de kunst onderscheidde hij drie fases: *classicism*, *mediaevalism* en *modernism*. Kenmerkend genoeg heeft deze driedeling tevens een religiehistorische dimensie: ‘I say that Classicism began, wherever civilisation began, with Pagan Faith. Mediaevalism began, and continued, wherever civilisation began and continued to *confess* Christ. And lastly, Modernism began and continues, wherever civilisation began and continues to *deny* Christ’ (1853) (geciteerd naar F.W. Graf, ‘Moderne Modernisierer, modernität-kritische Traditionalisten oder reaktionäre Modernisten?’, in: Hubert Wolf (ed.), *Antimodernismus und Modernismus, in der katholischen Kirche. Beiträge zum theologiegeschichtlichen Vorfeld des II. Vatikanums* (Paderborn etc. 1998) 74v.). De term modernisme kon dus al

vroeg gebruikt worden om de moderne cultuur als antichristelijk te brandmerken. De begripsgeschiedenis van de term en de mogelijke dwarsverbanden tussen verschillende discours zijn een thema voor verder onderzoek.

Binnen de religiegeschiedenis wordt de term gereserveerd voor de kritische omgang met de eigen christelijke traditie, die in de negentiende eeuw ontstond. David Friedrich Strauss' bestseller *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* (1835-1836), waarin de mythische elementen in de verhalen over Christus naar voren gehaald werden, leidde tot veel ophef. Het boek werd door George Eliot in het Engels vertaald en wordt vaak aangehaald als het startpunt van een kritische bijbelbeschouwing. Zelfs als dit te boud gesteld zou zijn, dan nog is de verschijning van dit *Leben Jesu* een uiterst belangrijke gebeurtenis in de popularisering van de nieuwe aanpak, waarin de bijbelse claims niet meer vanzelfsprekend *at face value* genomen werden. In de tweede helft van de negentiende eeuw komt het kritisch bijbelonderzoek dan tot grote bloei. Theologen en orientalistes als Ernest Renan, Abraham Kuenen, Conrad Busken Huet, Allard Pierson, Alfred Loisy en George Tyrrell zochten naar een nieuwe vorm van christelijk geloof. Binnen katholieke kring wordt de term 'modernisme' vaak nog in een meer restrictieve zin gebruikt om naar het katholieke modernisme in ruwweg de periode 1890 tot 1914 te verwijzen. De pauselijke veroordeling van deze beweging in de encycliek 'Pascendi dominici gregis' (1907), gevolgd door de verplichting voor de geestelijkheid de zogenaamde anti-modernisteneed af te leggen, markeert en definieert dan voor een belangrijk deel het katholieke modernisme.

Nederland en in iets minder mate België speelden een vooraanstaande rol in het religieuze modernisme. Het is dan ook goed dat Leo Kenis en Ernestine van der Wall het initiatief hebben genomen om deze ontwikkelingen eens onder de loep te nemen. In Leiden (2003) en Leuven (2008) hebben zij twee conferenties georganiseerd, waarin de 'shared history' van het katholieke en protestantse modernisme in vergelijkend perspectief centraal stond. De bijdragen van de laatste bijeenkomst zijn hier gebundeld en geven een mooi en vaak gedetailleerd beeld van het modernisme en de reacties die het opriep. De term werd courant door Abraham Kuypers lezing en gelijknamige pamflet 'Het Modernisme: een fata morgana op christelijk gebied' (1871), waarin hij de halfslachtigheid van de modernen geselde: schone schijn, waaraan geen (christelijke) realiteit beantwoordde. De reactie op katholieke nieuwlichters vanuit Rome wordt goed belicht in de bijdrage van de Duitse historicus Claus Arnold. Ward de Pril bespreekt de receptie van Renans *Vie de Jésus* (1863) in de Lage Landen. Waar het boek in België nog een schok teweegbracht, waren in Nederland zelfs de orthodoxen niet echt van hun stuk gebracht, omdat men al eerder vertrouwd was met een radicale vorm van bijbelkritiek. Kaat Wils bespreekt de invloed van het positivisme op het Nederlandse modernisme. Aangezien ik zelf een bijdrage (over Kuypers pamflet) heb geleverd, zal ik terughoudend zijn in mijn appreciatie, maar de bundel, inclusief een nuttig personenregister, voorziet in een lacune en ontsluit voor een internationaal publiek de betekenis van het Nederlandse en Belgische modernisme.

Het blijft lastig het modernisme in vergelijkend perspectief te behandelen. Niet voor niets wordt gesteld dat er evenveel modernismen als modernisten zijn. Voor de latere vrijzinnige protestanten wordt wel het beeld van een kruiwagen met kikers gebruikt. In zijn op 11 april 1923 in het gebouw van de Vrije Gemeente te Amsterdam gehouden referaat voor de vergadering van moderne theologen sprak de Leidse hoogleraar Karel Hendrik Roessingh over het gebrek aan eenheid en organisatie van het vrijzinnig protestantisme (zie K.H. Roessingh, 'Eenheid en Organisatie van het Vrijzinnig Protestantisme', *De Hervorming* (1923) 138-141, 146-147, 154-156, opnieuw opgenomen in *Idem, Verzamelde Werken* (Arnhem 1926-1927) deel II, 437-449, met name 449). Op de vraag, wat hen verenigt, antwoordde hij: 'Ben ik onbillijk, wanneer ik zeg twee dingen; het leege woord "vrijheid" en de negatie der oude orthodoxie?' (zie Roessingh, 'Eenheid en Organisatie', 445). In hun verhelderende inleiding kenschetsen Ernestine van der Wall en Leo Kenis het streven naar een vitale vorm van religie, die aansluiting zoekt bij de belevingswereld van hedendaagse gelovigen, als de gemeenschappelijke noemer van de modernisten. Dat is misschien iets te modern geformuleerd. Acceptatie van een kritische bijbelbeschouwing, de gerichtheid op de moderne cultuur en wetenschap, en de vrijheid ten opzichte van het oude dogma en de oude instituties – factoren die al door Roessingh genoemd werden – waren bepalend. Met name deze anti-institutionele impuls is verantwoordelijk geweest voor de vervluchtiging van de vrijzinnigheid in de latere twintigste eeuw. Maar dat is een ander thema.

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen

Wim Klinkert, ***Defending Neutrality: The Netherlands Prepares for War, 1900-1925*** (Leiden, Boston: Brill, 2013, 328 pp., ISBN 978 90 04 22747 7).

Nederland bevond zich in de jaren 1914-1918 permanent op de rand van de afgrond. In de openingsfase van de Eerste Wereldoorlog hadden de oorlogvoerenden weliswaar aangegeven zijn neutraliteit te respecteren, maar dat respect was voorwaardelijk. Keiharde garanties dat Nederland buiten de oorlog zou blijven werden niet gegeven. Het Nederlandse leger had in die neutraliteitsjaren een dubbele taak: de neutraliteit handen, voeten maar vooral ook tanden te geven, en zich tegelijkertijd voor te bereiden op het ergste. Idealiter zou het Nederlandse leger zo sterk moeten zijn dat Britse, Duitse en Franse generaals wel twee keer nadachten voordat ze de Nederlandse grens overstaken. Maar tussen dat ideaal en de werkelijkheid lag een gapend gat, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog groter en groter werd. De oorlogvoerende allianties hadden immers meer geld te besteden, konden meer mannen onder de wapens brengen, bezaten een grotere industriële capaciteit en ‘profiteerden’ van het feit dat ze op de slagvelden van de Grote Oorlog praktische ervaring konden opdoen. Klinkerts nieuwste boek, eigenlijk een bundel Engelse vertalingen van eerdere Nederlandstalige artikelen voorzien van een nieuwe inleiding en conclusie, gaat in op de vraag hoe de Nederlandse generale staf probeerde om ‘bij te blijven’.

Het boek begint met een overzicht van de uitgangspositie van het Nederlandse leger (de marine krijgt maar heel weinig aandacht) aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel gebaseerd op Klinkerts proefschrift uit 1992, *Het vaderland verdedigd*. Klinkert legt veel nadruk op het belang van militaire neutraliteitshandhaving. Opperbevelhebber C.J. Snijders vond dat het Nederlandse leger moest werken als een ‘deterrent’ (33), aldus Klinkert, en legde daarom de nadruk op het belang van een snelle mobilisatie als er oorlog dreigde. Hoe eerder het Nederlandse leger immers paraat stond aan de grenzen, des te kleiner de kans dat een opportunistische generaal zou besluiten een stukje Nederlands grondgebied mee te pakken op weg naar België, Frankrijk en/of Duitsland. Snijders vond daarnaast dat Nederland zich actief moest voorbereiden op een aanval. Dat betekende bijvoorbeeld dat er contact moest worden gezocht met eventuele medestanders over het coördineren van een gezamenlijke verdediging. De regering verbood hem dit; pas als Nederland daadwerkelijk zou zijn aangevallen, mocht er contact worden gezocht met de

tegenstander van de overvaller. Dit illustreert haarfijn de moeilijkheden die de neutraliteit ook op politiek gebied opleverde. Klinkerts boek gaat daar verder niet al te diep op in; gelukkig maar, want dankzij recent werk van onder andere Paul Moeyes (*De sterke arm, de zachte hand* (Amsterdam 2006)); Maartje Abbenhuis (*The Art of Staying Neutral* (Amsterdam 2006)); en Klinkert zelf (Wim Klinkert, Samuël Kruizinga en Paul Moeyes, *Nederland Neutraal. De Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2014)) is het meeste hierover wel gezegd.

Een veel onbekender en daardoor ook veel interessanter verhaal volgt daarna: de wanhopige pogingen van het Nederlandse leger om, in nauwe samenwerking met *captains of industry* en de universitaire wereld, een Nederlandse oorlogsindustrie te creëren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden andere wapens gebruikt dan verwacht (gasgranaten bijvoorbeeld) en werd er veel meer munitie afgeschoten dan voor mogelijk gehouden. Die ontwikkelingen bijhouden was een onmogelijk taak; het is niet verwonderlijk, merkt Klinkert op, dat een land waarin het in oorlogstijd de grootste moeite kostte om benodigde kennis, grondstoffen en materieel te importeren, achterop raakte. Maar vooral het belang van het in 1915 opgerichte *Munitiebureau mag*, wat Klinkert betreft, niet onderschat worden, vooral omdat het een geslaagde kopie op kleinere schaal van soortgelijke instellingen in oorlogvoerende landen was. Bovendien werkte het Munitiebureau als katalysator voor samenwerkingsverbanden binnen met name de chemische industrie.

Het derde hoofdstuk gaat over Nederlandse pogingen om een eigen luchtmacht op te bouwen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen vliegtuigen een duidelijke rol in de oorlog als spotters voor artillerie, als luchtverkenners en bommenwerpers, en werden jachtvliegtuigen ontwikkeld om vijandige luchtactiviteiten tegen te gaan. Nederland, vond Snijders, moest blijven, maar liep daarbij tegen dezelfde beperkingen aan als het geval was bij de wapen- en munitieproductie: te weinig grondstoffen en knowhow, en bestellingen uit het buitenland die wegens oorlogsomstandigheden of om politieke druk uit te oefenen te lang op zich lieten wachten.

Vervolgens verhaalt Klinkert over de lotgevallen van Generale Staf sectie III (GS III), de militaire inlichtingendienst, tijdens de Eerste Wereldoorlog. Sectiehoofd H.A.C. Fabius had, zeker in vergelijking met de Nederlandse regering, een uiterst flexibele opvatting van neutraliteit. Nederland in het algemeen en Rotterdam in het bijzonder ontwikkelden zich tijdens de oorlog tot ware broeinesten van spionage, maar Fabius trad in principe alleen op tegen heimelijke activiteiten gericht tegen Nederland. Bespioneerden de oorlogvoerende landen elkaar op Nederlands grondgebied, dan liet hij ze begaan, hoewel dat technisch gezien een grove schending van de neutraliteit was. Sterker nog, hij moedigde zijn agenten en contacten bij onder andere de Rotterdamse gemeentepolitie aan om betrekkingen met spionnen aan te knopen en informatie met hen te delen, zodat Nederland over zo accuraat mogelijke informatie over de plannen van de oorlogvoerenden zou beschikken. Ook Fabius' chef Snijders was groot voorstander van het (selectief) delen van informatie met de oorlogvoerenden, zodat zij konden zien dat

het Nederlandse leger paraat stond. Zo werd neutraliteit een ‘workable system’, aldus Klinkert (228).

Het vijfde en laatste hoofdstuk gaat in op de lessen die de Nederlandse militaire elite in 1918-1923 trok uit de oorlogsjaren. In deze jaren was het oorlogsgevaar zo af en toe acuut; het leger oefende op scenario’s als een Belgische aanval op Limburg en Zeeuws-Vlaanderen en een Duitse tegenaanval via Nederlands grondgebied in reactie op de Belgisch-Franse bezetting van het Roergebied. Aan deze scenario’s werden bespiegelingen gekoppeld over de aard van de oorlog van de toekomst, en het leger dat Nederland eigenlijk zou moeten hebben om de internationale uitdaging aan te kunnen. De treurige conclusie was dat het in Nederland aan de praktische mogelijkheden, maar ook de politieke wil ontbrak om zo’n leger te creëren: in de jaren na november 1918 klonk zowel uit financiële maar ook uit idealistische motieven de roep om bezuinigingen op het militaire apparaat luider dan die van het militaire establishment.

Klinkert heeft een fraai boek samengesteld, waarin hij op basis van uitputtend archiefonderzoek laat zien dat het Nederlandse leger de technisch-materiële uitdagingen van neutraliteit niet aankon en de juridische beperkingen ervan als uiterst knellend ervoer. Neutraliteit, zo laat de auteur zien, was voor de legerleiding vanaf de vroege jaren 1920 dan ook geen praktische optie meer; binnenskamers ging men er voetstoots van uit dat Nederland in een volgende Europese oorlog op de langere termijn niet neutraal zou kunnen blijven. Interessant genoeg droeg men dit beeld niet in bredere kringen uit; het idee van een oorlogvoerend Nederland was immers politiek en maatschappelijk totaal onaanvaardbaar. Door aan de hand van case-studies te laten zien hoe men tot deze conclusies kwam, voegt Klinkert waardevolle elementen toe aan de historiografie van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog en, meer in het algemeen, de militaire geschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw. Het is dan ook jammer dat dit fraaie, maar op punten wellicht te gedetailleerde boek, zo duur is. Geïnteresseerde lezers kunnen zich gelukkig ook wenden tot Klinkerts originele Nederlandstalige artikelen, die inhoudelijk niet veel verschillen van de Engelse vertalingen.

Samuël Kruizinga, Universiteit van Amsterdam

Ronald Kroeze, ***Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940*** (Dissertatie VU Amsterdam; Hilversum: Verloren, 2013, 335 pp., ISBN 9789087043698).

Corruptie is een ongrijpbaar fenomeen. Het is niet direct te meten en zij die het van nabij kennen, doen er liever het zwijgen toe. De gezaghebbende onderzoekinstelling Transparency International leidt haar *corruption perception indexes* af uit opiniepeilingen. Geen rechtstreekse waarneming dus. Voor de rest is het hedendaagse onderzoek vooral aangewezen op zaken die in de openbaarheid of voor het gerecht komen. Als het voor de onderzoeker van nu al lastig is greep op het fenomeen corruptie te krijgen, hoe moeilijk moet het dan niet voor de historicus zijn?

Ronald Kroeze heeft de stoute schoenen aangetrokken en geprobeerd het fenomeen in kaart te brengen door te kijken naar vier politieke corruptieschandalen in Nederland in de periode 1848-1940. Dat wil zeggen, hij heeft niet onderzocht hoe wijd verspreid corruptie in Nederland was (dat zou echt bijna onmogelijk zijn), maar willen aantonen dat het uitbreken van en meningen over corruptieschandalen met de heersende idealen van goed bestuur samenhangen. Dat is een vruchtbare invalshoek gebleken, die hem niet alleen in staat stelde een betrekkelijk nieuw onderwerp voor het voetlicht te brengen, maar ook te laten zien hoeveel invloed de Nederlandse bestuurscultuur heeft op de wijze waarop politici, ambtenaren en burgers met corruptie omgaan. Daarmee is het onderzoek een typisch product van de vrij dominante 'politieke cultuur' benadering van het moment, die veel aandacht naar *debatten over het politieke bedrijf* doet uitgaan.

Het boek van Kroeze (de handelseditie van zijn proefschrift verdedigd aan de Vrije Universiteit in 2013) is uiterst systematisch opgezet. De vier gevalstudies volgen eenzelfde stramien, zowel wat betreft benadering als qua indeling. Ieder hoofdstuk begint met een bespreking van de geldende normen en waarden, vervolgt met een uiteenzetting over het politieke klimaat van het moment, doet daarna het corruptieschandaal in kwestie uit de doeken, kijkt naar de rol van het parlement, en besluit met een analyse van het schandaal in een bredere context.

De corruptieschandalen betreffen zaken met een nationale uitstraling, ook al hadden ze soms een lokale oorsprong. Het verhaal begint in de aanloop naar de verkiezingen van 1864. In een brief aan een Maastrichtse kandidaat beloofde de liberale

minister Betz de Limburgse kiezers in ruil voor hun stemmen een aangekondigde belastingverhoging in te trekken. Toen deze brief in 1865 uitlekte, waren de rapen gaar. De liberalen die zich altijd hadden laten voorstaan op hun verheven beginselen, moesten diep door het stof. De betrokken minister en het inmiddels gekozen Kamerlid waren gedwongen af te treden. Dit offer bleek voldoende om een parlementaire enquête af te wenden en het ideaal van vrije verkiezingen als symbool van goed bestuur hoog te houden en zelfs te versterken. De overwinning van de moraliteit had een langdurige uitwerking op het ontzag voor normen en waarden in de Nederlandse politiek.

Moraliteit was dan ook het richtsnoer bij de drie overige schandalen die Kroeze bespreekt. De concessie die gouverneur-generaal van Nederlands-Indië 's Jacob in 1882 aan de Billitonmaatschappij verleende, leidde in de Kamer tot grote ontsteltenis. Hoe kon het Nederlandse gezag de belangen van de Nederlandse en Indische bevolking zo achterstellen bij die van een kleine groep directeuren en investeerders? Terwijl de minister van Koloniën en de gouverneur-generaal het veld moesten ruimen, eiste het parlement zijn zeggenschap over het landsbelang op. De ruime opvatting die sommige toezichthouders en ondernemers tijdens de Eerste Wereldoorlog ten aanzien van hun bevoegdheden bij handel en voedselvoorziening hadden, schoot veel Kamerleden in het verkeerde keelgat. Sommigen hadden toch al hun twijfels over de toenemende macht van ambtenaren en semipublieke experts, en zagen in de vermeende corruptie een typische uitwas van de oprukkende bureaucratisering. De zaak-Oss, tenslotte, ging aanvankelijk alleen over misstanden en malversaties in de Brabantse plaats, maar kreeg een politieke lading toen de minister van Justitie het politieonderzoek in 1938 liet staken. Velen vermoedden dat de minister katholieke belangen probeerde te verdedigen. Daarmee ging hij lijnrecht in tegen het alom gekoesterde ideaal van rechtsgelijkheid, dat bij alle verdeeldheid in het verzuilde Nederland voor een hoge mate van stabiliteit en zekerheid zorgde.

Naast de genoemde vaste onderdelen van ieder hoofdstuk trekt Kroeze indien opportuun ook vergelijkingen met buitenlandse ontwikkelingen. Nederland was geenszins een eiland. Corruptie en modernisering zijn bijna onlosmakelijk verbonden. De auteur laat enigszins in het midden of Nederland ten opzichte van omringende landen een uitzonderlijke plaats inneemt. Enerzijds waren veel betrokken bestuurders behept met een 'enigszins hautaine, bagatelliserende en dempende houding' (dat klinkt ook vandaag de dag nog bekend); anderzijds trokken zij wel hun conclusies als de beschuldigingen aanhielden, bijvoorbeeld door af te treden. Een bijzondere verdienste van het boek is mijns inziens de speciale belangstelling voor 'het bestuurlijke' als specifiek domein in de politieke geschiedenis. Dat begint bij het ijkpunt van opvattingen over corruptie: het ideaal van goed bestuur. Maar Kroeze heeft ook een goed oog voor de rol van de bureaucratie in de diverse affaires.

Corruptie heeft dus een gefaseerde geschiedenis die samenhangt met opvattingen over politieke moraliteit. Daarmee geeft Kroeze ook een analyse-instrument voor de bestudering van het fenomeen in de naoorlogse periode. Het is zeer verleidelijk

lijnen naar het heden te trekken. Is Nederland wel één van de minst corrupte landen ter wereld, zoals Transparency International wil? Zolang het antwoord op deze vraag afhangt van perceptie, moet een definitief uitsluitsel uitblijven. Kroeze is van mening dat het debatteren over corruptie en moraliteit hoe dan ook een bewijs van een vitaal politiek stelsel is. Pas door er over te zwijgen, geeft men corruptie de meeste kans.

Nico Randeraad, Universiteit Maastricht

Herman Langeveld, ***De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977***
(Amsterdam: Boom, 2014, 624 pp., ISBN 9789089532779).

In een periode van transitie en chaos komen mensen naar voren die onder andere omstandigheden minder snel op de voorgrond zouden treden. De jaren 1944-1946 vormen zo'n tijdvak. Een aantal mensen maakte in korte tijd een bijzondere sprong in hun loopbaan. Louis Beel bracht het van Eindhovenens gemeentesecretaris tot minister en koningin Wilhelmina benoemde tegen alle conventies in gemeenteambtenaar en verzetsvrouw Marie Anne Tellegen tot haar chef de cabinet. Ook Willem Schermerhorn hoort in dit rijtje thuis: de Delftse cartograaf werd op 25 juni 1945 de eerste naoorlogse minister-president. Hij staat centraal in de recente biografie van Herman Langeveld met de mooie titel *De man die in de put sprong*. Langeveld verdiende eerder zijn sporen als biograaf met zijn veelgeprezen boeken over Colijn.

De auteur koos voor het schrijven van een politieke biografie. Dit is mijns inziens een terechte keuze. De periode rond het minister-presidentschap van Schermerhorn is in politiek opzicht interessant omdat het een scharnierperiode betreft tussen bezetting en bevrijding. Vanuit biografisch perspectief komt zo de mislukte poging tot politieke vernieuwing in beeld (de zogenaamde doorbraak), evenals de dekolonisatie. Hiermee past dit werk in de groeiende belangstelling voor politieke biografieën hier te lande.

De biografie volgt Schermerhorn in zijn jonge jaren als Noord-Hollandse boerenzoon, zijn studie in Delft en snelle carrière als wetenschapper in de opkomende cartografie. Langeveld staat kort stil bij zijn huwelijk en geboorte van zijn kinderen. In religieus opzicht is hij vrijzinnig protestant, zijn politieke keuze betreft de Vrijzinnig Democratische Bond. Hij is een van de oprichters en voorzitters van Eenheid door Democratie. Het hart van het boek gaat over de oorlogsjaren waar Schermerhorn onder meer voorman van de gijzelaars in Sint Michielsgestel wordt, de aanloop tot het minister-presidentschap, zijn jaar in dit ambt en vervolgens zijn rol in het Indonesische dekolonisatieproces die al in 1947 is uitgespeeld. Tot slot wordt de tijd na het politieke bestaan kort weergegeven. Terecht, want weliswaar gaat het hier om een kwart eeuw, maar voor een politieke biografie is die periode niet meer zo relevant.

Langeveld vertelt Schermerhorns levensverhaal op beheerste, zorgvuldige en goed gedocumenteerde wijze. Daardoor wordt duidelijk hoe Schermerhorn politiek opereerde. Soms pakt die rustige toon niet zo goed uit. Het leven van Schermerhorn

kende uiterst moeilijke momenten. Zo moest hij na de oorlog het doodvonnis tekenen van een vroegere studiegenoot uit Delft: de NSB voorman Anton Mussert. Mussert probeerde Schermerhorn te vermurwen het oordeel te wijzigen met een beroep op de gezamenlijk beleefde studietijd. Schermerhorn zwichtte niet. De kalme toon van Langeveld zorgt ervoor dat dit drama te weinig tot leven komt. Hoe zwaar het politieke bestaan lijkt te zijn geweest, blijkt slechts uit een enkel fragment uit een brief van zijn echtgenote Babs Schermerhorn-Rook ('nu zie ik hem lichamelijk ten onder gaan aan alle onzekerheid', 'ik walg van dit politieke leven', 433). Deze woorden suggereren dat er achter het rustig vertelde verhaal een grotere tragedie schuil moet zijn gegaan.

Terecht krijgt het mislukken van de doorbraak aandacht. In zijn poging dit proces te verklaren, stelt Langeveld, zonder dit echter goed te onderbouwen, dat de 'hechtheid en taaiheid van de verzuilde structuren' en dan met name het katholieke en hervormde deel, de meest wezenlijke verklaring hiervoor vormen (343). Hier schiet de biografie tekort. Zijn onderzoek is te veel vanuit een Noord Nederlands perspectief verricht, gaat te veel uit van de situatie na mei 1945 en leunt te veel op het proefschrift van Jan Bank uit 1978. Door vanuit deze visie te werken, gaat Langeveld voorbij aan andere en meer recente literatuur (J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen in het bevrijde zuiden, Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945* (Tilburg 1977); Henk Temeer, *Het geweten der natie* (Assen 1994); Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009; Margit van der Steen, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011)). Deze maakt duidelijk dat ook mensen ertoe deden en dat in het bevrijde Zuiden in 1944 en 1945 al een harde machtsstrijd was uitgebroken tussen degenen die het politieke bestel wilden vernieuwen en zij die, ook vanuit persoonlijke belangen, de oude situatie wilden herstellen. Inzet was de heroprichting van de vooroorlogse politieke partijen. De herstellers trokken aan het langste eind. Nadat in het bevrijde Zuiden socialisten en katholieken al in het voorjaar van 1945 hun eigen partijen hadden opgericht (waarbij de socialisten eerder waren dan de katholieken), was de kans op een doorbraak in Noord-Nederland na mei 1945 verkeken. Dat Schermerhorn met zijn Nederlandse Volksbeweging vervolgens geen serieuze kans maakte politieke vernieuwing te realiseren, wekt dan ook geen verbazing.

Langeveld maakt goed duidelijk dat Schermerhorn politiek niet echt handig was. Niet voor niets verwijst de titel naar de woorden die hij tot Wilhelmina sprak toen zij hem en Drees vroeg de formatie van een kabinet op zich te nemen. Schermerhorn zei toen: 'Majesteit, wie in deze put springt, is een verloren mens'. Hij miste de gehaaidheid en ervaring van meer door de wol geverfde politici. Zo zaagden niet alleen zijn politieke tegenstanders, maar ook zijn eigen partijgenoten in de aanloop naar de eerste naoorlogse verkiezingen in 1946 zorgvuldig de poten onder zijn stoel vandaan. Op verkiezingscampagne wist hij niet de juiste toon aan te slaan waardoor potentiële kiezers van de Partij van de Arbeid (PvdA) overstapten naar de Communistische Partij Nederland (CPN), hij wist zijn positie niet te verdedigen, bruskeerde de koningin en zwalkte in het

Indonesiëbeleid. Uit dit vertoon van politieke onmacht had Langeveld scherpere conclusies mogen trekken. Hij stelt dat Schermerhorn in 1946 van het politieke toneel verdween omdat de net opgerichte PvdA de verkiezingen verloor. Maar eerder liet hij zien dat Schermerhorn zelf debet was aan die nederlaag. Hier wordt de meerwaarde van een biografische aanpak voor politieke geschiedenis goed zichtbaar.

Na het minister-presidentschap werd Schermerhorn voorzitter van de Commissie-Generaal die tevergeefs trachtte te komen tot een vreedzame dekolonisatie. In 1947 was zijn rol in de Nederlandse politiek uitgespeeld; in 1952 keerde hij definitief terug naar de cartografie. Over deze wederwaardigheden is een andere biografie te schrijven, een waarin de succesvolle wetenschapper Schermerhorn centraal staat.

Margit van der Steen, Huygens ING / Radboud Universiteit Nijmegen

Ruben Mantels, **Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad, 1817-1940** (Brussel: Mercatorfonds, 2013, 288 pp., ISBN 978 946230 005 7).

Ruben Mantels heeft – laten we dat vooropstellen – een prachtige geschiedenis geschreven van de Gentse universiteit tussen 1817 en 1940. In een stijl die het gelukkige midden houdt tussen lichtvoetig en serieus (met soms een zweem van poëzie) schetst hij een helder beeld van de ontwikkeling van deze nog betrekkelijk jeugdige instelling, met de relatie met de omringende stad als het steeds terugkerend thema. Hoewel Willem I Gent in 1817 stichtte als *rijksinstelling* en de *nationale* regering na 1830 de inspecteur-beheerder aanstelde die met de rector de universiteit bestuurde, was de *stad* verantwoordelijk voor de gebouwen. Hoogleraren speelden ook veelvuldig een belangrijke rol in het bestuur van de stad. Er ontstond een hecht verbond tussen stad en universiteit dat pas losser werd toen in het interbellum de Belgische staat de verantwoordelijkheid voor de gebouwen overnam. In menig opzicht was Gent eerder een stadsuniversiteit, zoals die in Amsterdam, dan een nationale instelling die toevallig in een bepaalde stad terecht is gekomen, zoals Leiden. Knap is het hoe de schrijver tot in de haarvaten van universiteit en stad doordringt om die symbiose aan het licht te brengen.

Het boek heeft een opbouw die bij dit soort geschiedenissen voor de hand ligt. Na een overzicht van de geschiedenis van de universiteit in relatie tot de stad volgen hoofdstukken over de gebouwen, de studenten, de professoren en de uitstraling van de universiteit in de stad, zeg maar de maatschappelijke opstelling van docenten en studenten en hun bijdragen aan het sociale en culturele leven van de stad Gent. Bewonderenswaardig is het gemak waarmee Mantels zich op al deze terreinen beweegt. Soms vraagt men zich af of zijn bronnenmateriaal niet wat eenzijdig is – voor het leven van de studenten steunt hij wel heel erg op literaire bronnen, terwijl uit andere universiteiten wel bekend is dat het beeld dat studenten van zichzelf oproepen markante afwijkingen van de realiteit vertoont. Maar de stand der hoogleraren wordt weer zeer goed getroffen – en trouwens niet alleen in het hoofdstuk dat daarover gaat. Mantels maakt heel invoelbaar hoe de Franstalige hoogleraren – en de stedelijke elite waartoe ze behoorden – soms bijna in paniek moeten zijn geraakt door de al maar sterker wordende, van buiten de universiteit komende eis tot vervlaamsing van de universiteit. Met hun taal stond immers ook hun wereld op het punt te verdwijnen.

Om binnen een omvang van ruim 250 pagina's tekst te blijven moest Mantels wel bepaalde keuzes maken. Het accent ligt duidelijk op de vroege geschiedenis van de universiteit, tot ongeveer 1830, en op de periode van 1890 tot 1940. In deze laatste periode viel de wetenschappelijke bloeiperiode van de universiteit, het 'gulden tijdperk' dat van 1895 tot 1914 liep, maar ook 'die verdomde oorlog', de opening van de volledig Nederlandstalige universiteit in 1916, onder het goedkeurende oog van de Duitse bezetter, en de felle eindstrijd over de vernederlandsing die in 1930 alsnog tot de volledige overwinning van de Vlaamse partij leidde en tot de vervanging van de Université de Gand door de Rijksuniversiteit Gent. Mantels schreef over deze laatste episode, die samenviel met het rectoraat van August Vermeylen, in 2010 samen met Hans Vandervoorde een wat kritiekloos boekje, maar ik heb de indruk dat hij nu toch iets minder juichend is over de prestaties van de literator-universiteitsbestuurder Vermeylen. De terechte aandacht voor het thema van de vernederlandsing van de universiteit betekent niet dat de ontwikkeling van de wetenschap, die vooral in de laatste decennia van de negentiende eeuw grote sprongen voorwaarts maakte, vergeten wordt. Maar universiteitsgeschiedenis is geen wetenschapsgeschiedenis en wetenschappelijke excellentie is dus geen selectie criterium. Belangrijk is de typering van het soort wetenschap dat beoefend werd, niet de opsomming van de wetenschappelijke hoogtepunten of het heldenverhaal van deze of gene coryfee. Toch houdt het iets willekeurigs. Waarom deze hoogleraar met zijn onderzoek wel vermeld en die andere niet? Het blijft vreemd dat Mantels de Nobelprijs die Corneel Heymans in 1938 voor zijn onderzoek naar ademregulatie kreeg één keer wat terloops noemt en daarna niet meer. Al weet ik dat niet zeker omdat het boek geen index bevat – toch een minpuntje.

Er is nog een ander minpuntje dat ik wil noemen. In een boek waarin het visuele element zo nadrukkelijk aanwezig is – er zijn ettelijke katernen met goed gekozen illustraties opgenomen – ontbreekt een eenvoudig kaartje van de stad Gent, een plattegrond waarop de belangrijkste universiteitsgebouwen en straten terug te vinden zijn. Sommige straten en locaties – de Voldersstraat, de Kouter, de Coupure, de Bijloke, het Citadelpark – keren heel vaak terug in het verhaal, maar de vreemdeling en ook de incidentele bezoeker van deze complexe stad zal niet weten waar hij die straten moet zoeken, hoe die ten opzichte van elkaar liggen en wat dat zegt over het universitaire leven in Gent. Waarom is bij de bespreking van de ruimtelijke expansie van de universiteit, toen er steeds meer kernen in de stad kwamen waar de universiteit zich nestelde, geen kaartje afgedrukt? Natuurlijk kan iedereen eenvoudig van het internet een plattegrond van de stad plukken en in het boek stoppen, maar een thematisch opgezette stadsplattegrond had veel gezocht kunnen voorkomen.

Het niet opnemen van een plattegrond van de stad wijst op een wezenlijker manco van het boek. Mantels heeft weinig moeite gedaan om de geschiedenis van de universiteit interessant te maken voor lezers die niet uit Gent komen, er niet gestudeerd hebben en er niet gewerkt hebben. Het is een nogal naar binnen gekeerde universiteitsgeschiedenis geworden, van, voor en door Gentenaren, een geschiedenis die

anderen onbedoeld buitensluit. Dat komt vaker voor, het is misschien wel eigen aan het genre, maar het blijft toch jammer. Elke universiteit is een verbijzondering van de idee van de universiteit en het blijft altijd boeiend te zien hoe een individuele instelling ook iets laat zien van dat algemene idee, waar de accenten gelegd worden, wat de redenen of oorzaken daarvan zijn en hoe dat in de loop der tijd is gegroeid. Dat vergt geen ingewikkeld comparatief onderzoek, maar wel een eigen opvatting van de auteur over wat een universiteit tot een universiteit maakt.

Maar misschien spreek ik voor mijn beurt, want dit boek – dit prachtige boek, ik herhaal het – is wellicht niet meer dan een tussenstap op weg naar iets groters dat zich in 2017, bij de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de universiteit, aan ons zal openbaren. De Gentse universiteit heeft in aanloop naar die viering veel geïnvesteerd in het openleggen van haar geschiedenis en de Gentse historici hebben met de website UGentmemorie getoond deze opdracht ook serieus te nemen. Niets dan lof daarvoor. Maar misschien dat te zijner tijd ook diegenen die van buiten naar deze geschiedenis kijken iets meer aan hun trekken kunnen komen. Het verhaal van de Gentse universiteit is te boeiend om alleen voor Gentenaren te vertellen.

Klaas van Berkel, Rijksuniversiteit Groningen

Amanda Pipkin, ***Rape in the Republic, 1609-1725: Formulating Dutch Identity*** (Leiden, Boston: Brill, 2013, 271 pp., ISBN 978 90 0425 665 1).

The cover illustration of Amanda Pipkin's monograph is well chosen and well known to scholars of the Eighty Years' War. It shows a young lady in distress threatened by a Spanish soldier with a dagger, who is already laying hands on her. The image is taken from the title page of Joannes Gijssius' *Oorsprong en Voortgang der Nederlandtscher Beroerten ende Ellendicheden*, an anti-Spanish propaganda text published in 1616. Chapter 2 of Pipkin's book, *Patriotic Propaganda*, sets out to assess this and similar images depicting women under sexual assault. 'Rape was fundamental to the cultural construction of Dutch national identity during the first half of the seventeenth century, and it served as a subtle means of voicing opposition during the second half' (3) is the rather grant thesis of the study. This is discussed in four thematic chapters addressing the issue through the analysis of protestant prints, plays and advice books (chapters 2 and 3), catholic advice literature for spiritual virgins (chapter 4) and protestant women's writings (chapter 5). The argumentation of the book is based on the analysis of early modern gender relations, the family and social order in post-Reformation society as set out by authors such as Merry Wiesner-Hanks (who sometimes appears as Weisner-Hanks) and Judith Hokke. Through the prism of the textual and artistic discussions of rape Pipkin analyses the various interpretations of sexual violence in the seventeenth century.

Rape could be seen as an assault on Dutch society, as a self-inflicted injury, which happened to women because of their inappropriate behaviour, or as a repairable male misdemeanour through a regrettable, but understandable lack of self-control. For the latter two interpretations status in society played a crucial role when deciding whether rape was permissible under particular circumstances (usually reserved to members of the upper echelons of society) or should be punished as a sinful crime (in the case of members of the lower status groups). Following from the introduction (which also addresses contemporary meanings of rape and their legal and social consequences), the two subsequent chapters analyse how a discussion of rape in the texts of, amongst others, Joost van den Vondel and Jacob Cats reaffirmed the established social order in a patriarchal society, whose norms had been threatened by the violence and turmoil of the Eighty Years' War.

Much has been written in recent years about the presentation of rape as a metaphor for the assault and the plundering of cities and towns in war (See for instance, the seminal study of Hans Peter Dürr, *Obszönität und Gewalt* (Frankfurt am Main 1995)). Research has been particularly fruitful for the study of the experience, propaganda and memory of the Thirty Years' War for which the best example is certainly the rather aptly named 'Magdeburgische Hochzeit' of 20 May 1631. Images and accounts of the metaphorical 'marriage' between the young (protestant) virgin Magdeburg and her old, violent suitor, the catholic general Tilly, focused on the inversion of the social order by this inappropriate and ill-conceived match. Offering to marry one's rape victim to repent and to restore order was apparently also part of the reaction to the violent events in Magdeburg as was the comparison of Magdeburg's women (and the metaphorical city) to the classical figure of Lucretia who preferred suicide to the shame (not just her own, but of her whole family) of being raped. These contemporary comments on the events in Magdeburg can be used to complement similar arguments and narratives in the Dutch plays that Ripkin presents, thus demonstrating the international interpretative repertoire used in early modern society to both describe or, rather, circumscribe the graphic details of sexual violence which are mostly absent in contemporary accounts. The confessionalization of violence, which Pipkin highlights in her interpretation of anti-Spanish and therefore anti-catholic stereotyping, remained an afterthought in depictions of Magdeburg (See, for instance, Michael Kaiser, 'Die "Magdeburgische Hochzeit" von 1631. Gewaltphänomene im Dreissigjährigen Krieg. Historisches Ereignis, Historische Tradition und Deutungen', in: Eva Labouvie (ed.), *Leben in der Stadt. Eine Kultur- und Geschlechtergeschichte Magdeburgs* (Köln, Böhlau 2004) 195-214).

While essentially confirming existing gender roles, it is Pipkin's aim to also trace the voices of dissent, which she finds in women writers of the second half of the seventeenth century presented in chapter 5. Women such as Johanna Coomans and Catharina Questiers, whose texts were popular and whose literary activities were widely supported as a sign of a civilized society, were able to subtly shift the goal posts against blaming women for their own rape and also to express the trauma of sexual assault often ignored or downplayed by their male contemporaries.

Chapter 4, Catholic Advice, sits somewhat uneasy in this book. 'Formulating Dutch Identity', thus the subtitle, is not the aim of the advice books for spiritual virgins operating more or less discreetly in the Dutch Republic in support of the Holland Mission. Much of this advice was given to strengthen these women's resolve in adverse and dangerous circumstances. The texts were written to fortify their morale and their lifestyle, which was regarded as not compatible with their (protestant) surroundings. In these circumstances, the distinction between advice against rape and against seduction is sometimes a bit vague. It has become increasingly evident in recent research that catholics maintained a lively community in the Dutch Republic well after the end of the Eighty Years' War. While Pipkin rightly emphasizes the role of these women as important agents in the Holland Mission, the link between the books and their activities in the

Netherlands remains somewhat elusive. The merit of this chapter, however, is its careful analysis of a wealth of texts, which might be less known to non-Dutch readers.

Why the chronological remit of the study is extended to 1725 also remains somewhat unclear. Among the sources that Pipkin investigates, only one, the political poetry by Katherina Lescailje, was actually published (posthumously) in the eighteenth century. Pipkin's attempts to harness the message of the texts that she describes, to other sources such as ego-documents or more general information on the social and economic position of men and women in the Dutch Republic sometimes remain too tentative (see, for instance, page 99, footnote 64 and pages 130-131). The chapters work best as stand-alone, self-contained articles with their separate, carefully analysed set of close readings of primary sources. This is also evident in the conclusion where the author reflects on the goal of this book, which 'has been to illuminate some of the ways in which rape served social, political and religious goals while simultaneously suggesting how ideas about rape impacted individual men and women' (236). She has achieved this aim.

Raingard Esser, University of Groningen

Daniela Prögler, ***English Students at Leiden University, 1575-1650: 'Advancing your Abilities in Learning and Bettering your Understanding of the World and State Affairs'*** (Farnham: Ashgate, 2013, 317 pp., ISBN 978 1 4094 3712 3).

In the 1980s and 1990s, there was a surge in studies on early modern universities. Representative of this trend are the contributions of Laurence W.B. Brockliss, Willem Th.M. Frijhoff, Anthony T. Grafton, and Hilde de Ridder-Symoens, whose approaches ranged from intellectual history to statistical studies of attendance patterns and the social composition of the student body. A new generation of scholars is now continuing their efforts, systematically expanding existing knowledge about specific universities and student groups. Such is Daniela Prögler's recent book, a largely empirical work focusing on the English student population at Leiden University between 1575 and 1650. Prögler's study resonates both with the earlier interest in the history of universities and with the more recent focus on migration patterns and transnational religious communities, as illustrated by the work of Peter Ole Grell, a scholar of Anglo-Dutch relations and Calvinist networks in northern Europe – and Prögler's doctoral supervisor.

The book's structure goes from the general to the particular and it includes the following chapters: 1) 'Universities'; 2) 'English students at home'; 3) 'English students abroad'; 4) 'England and the Netherlands'; 5) 'Fame and success of Leiden University'; and 6) 'English students at Leiden'. The introduction is short and to the point, although a broader and more critical discussion of existing scholarship would have been enlightening. The conclusions are a concise summary of the book's findings – here, a wider interpretive effort would have been welcome. The book includes a large set of figures, color plates, and tables as well as an appendix listing the names of all English students at Leiden for the period under examination. The index helpfully differentiates between casual references and more relevant information. Quite impressively, the author made her database freely available online (the URL is mentioned on page 238) – a potential goldmine for anybody interested in the biographical details of the 831 English students examined in this book.

The first five chapters are mostly based on published scholarship and essentially constitute a very long introduction to the last chapter, which condenses the author's original contribution to the field. That is not to say that the first chapters are not useful in their own right. Chapters four and five, especially, provide a much-needed political, social,

religious, and cultural background for the heavily empirical core of the book. The first chapter offers a very general overview of early modern universities; in the process (and perhaps inevitably), it adopts some of the biases of current scholarship that focuses on northern Protestant Europe and tends to simplify the relationship between secularism and modernization. For instance, the Jesuits and the Counter-Reformation are subtly but consistently mentioned in negative terms – although, to be fair, so is the strict Calvinism of Geneva or the southern Netherlands. Chapters two and three are basically a preview of the last chapter, in the sense that they provide largely quantitative information about the social composition and study patterns of English students, both abroad and at home.

Chapter six represents the core of Prögler's research. It is based on a statistical approach to matriculation, recension, and graduation lists as well as the records of the university's criminal court. The author's main goal here is to provide a systematic and detailed classification of the English student population at Leiden between 1575 and 1650 – in that respect, she succeeds admirably. Prögler adeptly discusses (and counts) matriculation numbers, nationalities, social background, duration of stay, ages, and study subjects against the backdrop of the entire student population at Leiden. Additionally, the last chapter offers illuminating perspectives on the attractiveness of Leiden University for English students. In the last section of the chapter, Prögler's differentiation among 'real students, visitors, degree collectors' (226) and other categories within the English student population contributes to a more nuanced understanding of early modern universities. The last chapter also offers a meticulous analysis of the sources used, together with the reasoning involved in assessing them. Cross-referencing with biographical studies and matriculation records available in England proved particularly fruitful, as it facilitated both social background identification and inferences about the students' reasons for matriculating or graduating at Leiden.

Prögler's conclusions are not easy to summarize, as they remain as diverse as the students' social composition and reasons for studying at Leiden. Prögler maintains that English students went to study abroad not because they were 'fundamentally dissatisfied' with Oxford and Cambridge but because of other reasons – including (somewhat confusingly) the desire to be affiliated with a more prestigious university or to get 'the best education available' (233-234). Certainly, compared with Scandinavian students, Englishmen seemed to have fewer reasons to go study abroad, but that should not distract from the caliber and reputation of continental universities such as Padua and Leiden, which must have made Oxford and Cambridge appear somewhat less satisfying in the early modern period. More convincingly, Prögler distills Leiden's success with foreign students to a combination of tolerance, humanism, and pragmatism (the latter was in fact common to most early modern universities, although some were indeed more successful at it than others). For English students in particular, Leiden was an attractive option not only because of its fast growing prestige (and facilities), but also because of geographical proximity, political and religious affinities, and Dutch prosperity.

One of the greatest strengths of this book is its nuanced discussion of university records and the difficulties involved in their correct assessment. Here, several methodological points are worth noting. Prögler makes clear that the ratio of noble to non-noble students was not accurately reflected in university records and was much higher than previously thought. Also, she convincingly argues that the distinction between 'real students' and their companions (servants or teachers) was less important than modern scholarship is inclined to allow; accordingly, Prögler includes companions in her calculations of the student population. Lastly, this book takes the time to demonstrate that over-reliance on matriculation and graduation records leads to distorted estimations of student populations, as there were many students who never matriculated or did so only shortly before graduation.

Qualitative sources, however, receive a less critical assessment in this book. Memoirs and travelogues are famous for their unreliability, as has been pointed out in fields not too distant from Prögler's own area (see for instance D. Christopher Gabbard, 'Gender Stereotyping in Early Modern Travel Writing on Holland', *Studies in English Literature, 1500-1900* 43:1 (2003) 83-100). Consequently, the impressions of foreigners should be carefully contextualized, as they were closely related to the background, social environment, and personal motivations of their authors (Prögler mentions the problem on page 76 but does not really go into the matter).

Moreover, the relations between the town and the university are generally presented in a positive light (87-88), leaving aside conflicts and abuses. Prögler's choice can be justified inasmuch as the records of the university court only involve one English student for that period, but such a low number of documented problems may deserve discussion in its own right, especially considering the many conflicts involving German students (see Martine Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Doctoral thesis, Leiden University, 2011) 97-101; and Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 276).

Lastly, an examination of the wider significance of the patterns revealed in this book is missing. The author hints at but does not sufficiently explore the connection between humanism and pragmatism in early modern universities. She also circumvents the intriguing connection between Leiden's religious laxity and its persistent popularity with students looking specifically for a Calvinist education.

Minor problems include the unjustifiably long quotes from secondary literature; the debatable choice to use 'divinity' instead of 'theology' for continental universities; the footnotes, which are useful but sometimes confusing in their level of detail; the bibliography, which would be more helpful if it included the authors' life years for early modern sources printed in the modern period; and the rather unfortunate decision to include an awkwardly-sounding quotation in the title.

The above criticisms should not distract from the book's worth. *English Students at Leiden University* may not be groundbreaking, but it is a solid contribution to existing scholarship in the field, most valuable for its empirical data and its careful assessment of

university records, which help construct a more nuanced image of early modern student populations. It is a dense read, but Prögler manages to make her points clear; the summaries featured at the end of each section certainly help. The book requires some prior knowledge of early modern education as well as English and Dutch history; as such, it is most appropriate for graduate students (or advanced undergraduate ones) and scholars interested in the history of universities and early modern mobility and migration.

Felicia Roşu, Leiden University

Dries Raeymaekers, ***One Foot in the Palace: The Habsburg Court of Brussels and the Politics of Access in the Reign of Albert and Isabella, 1598-1621*** (Leuven: Leuven University Press, 2013, 366 pp., ISBN 9789058679390).

De hofhouding van vroegmoderne vorsten werd (te) lang vanuit een soort antiquarische interesse bestudeerd: het ceremonieel van hovelingen in de nieuwe tijd leek immers niet te rijmen met het gelijktijdig opkomend bureaucratisch bestuursapparaat. Het inmiddels stevig gevestigde domein van *court studies* heeft daar grondig verandering in gebracht: het vroegmoderne hof wordt niet langer beschouwd als een soort anachronistisch fossiel van vervlogen middeleeuwse tijden, maar als een *locus* van macht en toegang tot de vorst, een ruimte waarin beslissingen over staat, oorlog en vrede mede vorm kregen. Historici als David Starkey en Jeroen Duindam hebben met methodologische en historiografische bijdragen sterk meegewerkt tot de inhoudelijke vernieuwing van vroegmoderne hofstudies in het bijzonder, en vroegmoderne politieke cultuur in het algemeen. Dries Raeymaekers brengt hun aanbevelingen hier in de praktijk. Hij doet dat aan de hand van een concrete maar niettemin vaak bediscussieerde gevalstudie: de hofhouding van Albrecht en Isabella tussen 1598 en 1621, wanneer beide aartshertogen door de Akte van Afstand een verregaande (maar nooit volledige) soevereiniteit over de Nederlanden hadden gekregen van de Spaans-Habsburgse vorsten. Over deze aartshertogelijke hofhouding was natuurlijk al één en ander bekend door de rijk geïllustreerde uitgave van essays over de aartshertogen onder redactie van Werner Thomas en Luc Duerloo (Turnhout 1998), die reeds ruimschoots aandacht schonken aan hof, kunst en ceremonie. Dries Raeymaekers onderzoekt hier echter de hele hofhouding van naald tot draad: van de kapel tot de wacht, van de *cámara* tot de *caballeriza*.

De grondigheid van deze gevalstudie biedt een belangrijk voordeel: het boek haalt de aartshertogen weg uit het steriel geworden debat over hoe soeverein die aartshertogen nu precies waren, en het ontkracht oude conclusies van Joseph Lefèvre uit 1924 als zou een 'Spaans ministerie' het boeltje in Brussel overgenomen hebben (een visie die overigens nog tot 1998 doorsijpelde in publicaties van James Tracy). In de plaats daarvan brengt Raeymaekers een neutrale studie over doel, werking en impact van een belangrijk onderdeel in de machinerie van de vroegmoderne politiek. De voornaamste vaststelling van het eerste deel van zijn studie is misschien wel simpelweg dat de aartshertogen veel aandacht besteedden aan hun hofhouding: ter gelegenheid van hun

huwelijk in 1598 herorganiseerden ze hun hofhouding op ‘Spaanse’ (i.c. Bourgondische) leest, met bijhorend ceremonieel en compartimentering van het dagdagelijkse hofleven. Deze herstructurering was, zo argumenteert de auteur overtuigend, een doelbewuste rehabilitering van het hof nadat dit tijdens de Opstand was gedecimeerd; tegelijkertijd impliceerde de hervorming ook een stellingname van de aartshertogen als semi-soevereine vorsten in het machtsspel van Habsburgse hoven in Europa. De invoering van het Spaanse ceremonieel verschijnt zo niet langer als een complot van hypocriete Spanjaarden, maar als een symbolische zet van leden van de Habsburgse dynastie. Tijdens hun regime zouden de aartshertogen ook belangrijke architecturale wijzigingen aan het Coudenbergpaleis doorvoeren, en de reeds indrukwekkende hofhouding gestaag en zichtbaar uitbreiden, met als doel steeds meer adel uit de Habsburgse Nederlanden letterlijk en figuurlijk aan het hof te brengen, ook al bracht dat zware financiële kopzorgen met zich mee. De auteur toont duidelijk dat de selectie gebeurde aan de hand van een hele reeks criteria (afkomst, geslacht, ervaring, netwerken et cetera), waardoor de precieze uitkomst ervan – een reeks edelen met Spaanse of Italiaanse origine op sleutelposities – nooit op voorhand vastlag, en zeker niet behoorde tot een vooraf vastgelegde *Grand Strategy* van de aartshertogen.

In een tweede deel verschijnt het hof minder vanuit een institutioneel perspectief, maar vanuit de vraag waar macht en politiek zich nu precies situeerden aan, in en rond het hof. Daarbij vertrekt Raeymaekers van het historiografisch dominant concept van ‘toegang’ tot de vorst (wie mag fysiek welke ruimte betreden, al dan niet in het bijzijn van de vorst? of wie mag welke handeling – zoals opstaan, eten, slapen, etc. – bijwonen?). Vroegmoderne vorsten wilden dan wel als toegankelijk overkomen, maar toch reguleerden ze sterk wie hen kon benaderen: kortweg, zo blijkt, hoe meer privileges of hoffuncties, hoe dichter men tot de vorst kon komen, en hoe meer men vernam, kon vertellen en/of verder vertellen. Bovendien, zoals de auteur betoogt, werden deze *intimi* steeds vaker ingezet als ‘oren en ogen’ van de vorst, zowel als provinciegouverneurs ten lande, bevelhebbers ten velde, of als diplomaten op het Europese schaakbord. Zo probeerden de aartshertogen de inheemse en internationale adel aan de Habsburgse dynastie te binden, zeker toen bleek dat hun huwelijk geen vrucht zou baren en de Nederlanden zouden terugvallen aan de Spaanse kroon. In één enkel geval (uitgewerkt in het laatste hoofdstuk) groeide de geprivilegieerde toegang uit tot zelfs een favorietenrol: Rodrigo Niño y Lasso, graaf van Añover, cumuleerde de drie belangrijkste hoffuncties (en uiteindelijk ook gages) en oefende grote politieke invloed uit in de politieke raden (zeker op vragen van oorlog en vrede). Añover opereerde misschien wel naar het voorbeeld van zijn eigen voormalige patroonheer, de hertog van Lerma, toen de *gran valido* van Filips III. Ook dit tweede deel komt tot dezelfde conclusie: macht verwerven aan het aartshertogelijke hof verliep niet volgens ‘nationale’ lijnen, maar wel volgens een complex samenspel van afkomst, vertrouwen winnen en vooral dat weten te behouden.

Dit boek is niets minder dan een huzarenstukje: hofordonnanties en vele hofrekeningen van deze hofhouding ontbreken, maar Raeymaekers heeft op intelligente

wijze materiaal uit verschillende archieven geïntegreerd in een mooie (en vaak ook statistisch onderbouwde) analyse. Hij slaagt er daarbij in Spaanse historiografie te ontsluiten in een eerder Angelsakische geïnspireerde en gerichte studie. Misschien kan als kanttekening vermeld worden dat het genderspect toch wat onderbelicht blijft in een studie die daar gemakkelijk aanleiding had kunnen toe geven (over aartshertogin Isabella is reeds veel in die zin gebeurd), *but you can't have it all*. De studie draagt vooral bij tot het ontcrachten van nationale historiografische kaders over deze aartshertogen, zoals recent ook in verschillende biografische bundels en monografieën is gebeurd door Luc Duerloo *et alia*. Bovenal zal de lezer een levendig, bijzonder vlot geschreven en vooral gestructureerd verhaal vinden over hovelingen en hun vroegzeventiende-eeuwse leefwereld.

Violet Soen, KU Leuven

Diederick Slijkerman, ***Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp. Wegbereider van Nederland*** (Amsterdam: Bert Bakker, 2013, 278 pp., ISBN 978 90 351 3799 8).

Diederick Slijkerman, in 2011 gepromoveerd op *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid*, heeft nu een revisionistische politieke biografie van Gijsbert Karel van Hogendorp het licht doen zien. Het is een hoogst merkwaardig boek geworden. De auteur heeft naar eigen zeggen drie hoofddoelstellingen. Ten eerste wil hij Van Hogendorp, die bij het grote publiek ‘volslagen onbekend’ (13) is, aan de vergetelheid ontrukken. Ten tweede wil hij laten zien dat vrijwel alle Nederlandse historici die over hem hebben geschreven dat op een geheel onjuiste manier hebben gedaan. Slijkerman beoogt dit alles recht te zetten en aan te tonen dat Van Hogendorp zonder twijfel ‘de belangrijkste voorloper van de negentiende-eeuwse liberalen’ (13) was. Tot slot belooft de auteur tal van nieuwe feiten over Van Hogendorp te zullen onthullen, bijvoorbeeld met betrekking tot diens ‘schatplichtigheid aan de Verenigde Staten voor zijn politieke ideeën’ (11). Het is jammer te moeten constateren dat de auteur er niet in slaagt ook maar één van deze punten overtuigend uit te werken.

De bewering dat Van Hogendorp bij het grote publiek volslagen onbekend is en geheel ‘is verdwenen uit het collectieve geheugen’ (207) is natuurlijk handig om de verschijning van een boekje mee te legitimeren, maar is nergens op gebaseerd. In een land waarin ontelbare straten naar deze staatsman zijn vernoemd, waarin hij als een van de weinige historische staatslieden een standbeeld heeft en waarin hij in alle overzichtswerken en schoolboeken over de geschiedenis voorkomt, kan er evident geen sprake van zijn dat Van Hogendorp helemaal in de vergetelheid is geraakt. Dat blijkt bovendien ook uit het feit dat talloze prominente Nederlandse historici – van Fruin tot Kossmann, van Colenbrander tot Van Sas – uitvoerig aandacht aan deze belangrijke maar moeilijk te karakteriseren figuur hebben besteed, zoals Slijkerman zelf vanzelfsprekend ook moet toegeven. Gelukkig voor de auteur zijn al deze geleerden niet in staat gebleken Van Hogendorp naar waarde te schatten als de ‘belangrijkste voorloper van de negentiende-eeuwse liberalen’. Maar slaagt hij er in aan te tonen dat Van Hogendorp dat ook werkelijk was? Daar kan men op goede gronden aan twijfelen. Het blijft allereerst onduidelijk wat Slijkerman nu precies onder liberalisme verstaat. Van Hogendorp wordt bovendien tegelijkertijd als voorloper van het liberalisme en als de belichaming ervan – ‘de eerste liberaal in moderne zin’ (110) – omschreven. Dat kan niet allebei waar zijn. Daar

blijft het echter helaas niet bij, want hij had weliswaar een hekel aan ‘radicale liberalen’ (160), maar liep intussen een halve eeuw vooruit ‘op de latere links-liberalen’ (209) en was zelfs een ‘sociaalliberaal avant la lettre’ (210). Nog afgezien van dit soort terminologische verwarring met betrekking tot het concept liberalisme, kan men zich in meer algemene zin afvragen of het speuren naar ‘voorlopers’ van bepaalde politieke stromingen of denkbeelden niet op een methodologische dwaling berust. In 1969, het geboortjaar van Slijkerman, publiceerde Quentin Skinner zijn klassiek geworden artikel ‘Meaning and Understanding in the History of Ideas’, waarin hij de kwalijke anachronistische gevolgen van de ‘mythology of doctrines’ en de ‘mythology of prolepsis’ omstandig onthulde. De auteur lijkt dit alles niet te deren: er is nauwelijks een verschijnsel te bedenken of Van Hogendorp loopt er op vooruit. Hij was namelijk niet alleen de voorloper van het moderne liberalisme (wat dat dan ook precies mag zijn), maar ook de ‘wegbereider van het moderne staatsburgerschap’ (175), een pionier van de moderne eis tot bestuurlijke ‘transparantie’ (178), een voorloper van ‘innovatie en vernieuwing’(198) en iemand die, op een manier die tot op de huidige dag zelden is geëvenaard, op de bres stond ‘voor de slachtoffers van het systeem’ (218).

Het behoeft nauwelijks betoog dat dit soort anachronistische observaties niets bijdraagt aan een beter begrip van de historische figuur Van Hogendorp en daar zelfs ernstig afbreuk aan doet. Als Van Hogendorp aan het eind van zijn leven, tot oppositie gedwongen door zijn conflicten met Willem I, al denkbeelden ontwikkelde die met enige plausibiliteit als liberaal kunnen worden omschreven, dan betekent dit bepaald nog niet dat, zoals de auteur beweert, een ‘vooruitstrevend’ liberalisme ‘de rode draad van zijn leven’ was (216). Een dergelijke typering ontnemt ons het zicht op een groot deel van Van Hogendorps politieke denken. Deze ‘wegbereider van het moderne staatsburgerschap’ toonde zich een bijzonder heftig tegenstander van de democratische revoluties van de late achttiende eeuw, bestreed te vuur en te zwaard de verlichte leer van de gelijkheid en had een warme belangstelling voor de antirevolutionaire geschriften van Edmund Burke. In de jaren na 1795, toen Nederland een grondwet kreeg, de scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd, de representatieve democratie werd ingevoerd en de eenheidsstaat tot stand kwam, hield de overtuigde Orangist Van Hogendorp zich verre van het politieke leven. Zijn moment kwam pas met de restauratie van 1813, toen hij aan de wieg stond van een autoritaire monarchie. Dat Van Hogendorp in die periode zelf eigenlijk ‘het liefst weer een republiek’ had willen stichten (12) is dan ook een bewering die iedere grond mist.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat Van Hogendorp tegenwoordig bepaald niet onbekend is en dat de omschrijving ‘vooruitstrevende liberaal’ zijn denken niet adequaat typeert. Rest ons de derde doelstelling van de auteur: de onthulling van ‘nieuwe feiten’ over Van Hogendorp. Behalve zijn belangstelling voor het mesmerisme blijken deze nieuwe feiten vooral de betekenis van Amerika voor het politieke denken van Van Hogendorp te betreffen. Ook hier pretendeert de auteur veel meer dan hij kan waarmaken. Van Hogendorp was de man die, aldus Slijkerman, ‘Amerika in politiek

opzicht voor Nederland ontdekte' (223). Dat is feitelijk onjuist. De hele Patriottenbeweging, waar Van Hogendorp zich zo heftig tegen verzette, was zonder de Amerikaanse revolutie ondenkbaar geweest. Men hoeft slechts te denken aan Van der Capellens Nederlandse vertaling, in 1776 en 1777, van de geschriften van Richard Price over de Amerikaanse vrijheidsstrijd – ruim voordat Van Hogendorp Amerika 'in politiek opzicht voor Nederland ontdekte'. Erger misschien nog is het feit dat het Slijkerman, in zijn niet aflatende streven zijn protagonist als modern en vooruitstrevend voor te stellen, kennelijk is ontgaan dat Van Hogendorp niets van de theoretische vernieuwingen van de Amerikaanse revolutie begreep of wilde begrijpen. Waar de Amerikanen de klassieke theorie van de gemengde regeringsvorm geheel loslieten, bleef Van Hogendorp tot ver in de negentiende eeuw bezig met de juiste verhouding tussen democratische, aristocratische en monarchale elementen.

Geconstateerd moet worden dat, alle revisionistische ambities van de auteur ten spijt, dit boek ons een anachronistisch, hoogst eenzijdig en veelal pertinent onjuist beeld van Van Hogendorps politieke denkbeelden en postume reputatie schetst. Het is bovendien in een ijzingwekkend proza geschreven, of het nu de eetgewoonten van Van Hogendorp betreft ('Desserts ziet hij al helemaal niet zitten') of diens ideeën ('hij helde over naar de mens zelf'). Wel kunnen we uit dit boek met profijt leren dat we niet over Gijsbert Karel, maar over Karel van Hogendorp moeten spreken en schrijven.

Wyger R.E.Velema, Universiteit van Amsterdam

Dirk Starink, ***De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 403 pp., ISBN 978 90 8953 135 3); Quirijn van der Vegt, ***Take off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht 1945-1973*** (Dissertatie Universiteit Utrecht 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 519 pp., ISBN 9789461055705).

In de meidagen van 1940 bleek de Nederlandse defensie niet opgewassen tegen de aanvallen van de Duitse *Luftwaffe*. Tijdens het zware bombardement op Rotterdam vonden honderden mensen de dood en werd de historische binnenstad verwoest. Die ervaringen uit de meidagen van 1940 vormen een scharnierpunt in de geschiedenis van de Nederlandse luchtmacht. In *De jonge jaren van de luchtmacht* onderzoekt Dirk Starink waarom het luchtwapen bij het begin van de Tweede Wereldoorlog niet klaar was voor die strijd tegen Duitsland. Starink is oud-bevelhebber der Luchtstrijdkrachten en verdedigde zijn onderzoek vorig jaar als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.

De opbouw van het luchtwapen was pas in 1935 serieus ter hand genomen, hoewel de eerste stappen daartoe al in 1913 waren genomen. Organisatorisch vormde het luchtwapen al die tijd een deel van het veldleger en ook in het denken over het luchtwapen bleef het ondergeschikt aan de grondstrijdkrachten. Verkenning en waarneming ten behoeve van de strijd op de grond waren de voornaamste taken van de Luchtvaartafdeling. De auteur toont aan dat er over die beperkte rol van het luchtwapen lange tijd consensus bestond tussen de politieke en militaire leiding. Een luchtverdediging kwam in Nederland niet van de grond, deels uit geldgebrek, maar evenzeer omdat van een concrete dreiging in de jaren twintig nog geen sprake was. Dat veranderde nadat Hitler aan de macht kwam en de Duitse herbewapening met de opbouw van een offensieve luchtmacht zichtbaar werd. Luchtverdediging van strategische doelen werd nu de voornaamste taak van het Nederlandse luchtwapen. Daarnaast behield het luchtwapen zijn functie als ondersteuning voor het veldleger. Een grote verdienste van dit boek is dat het inzicht biedt in de discussies tussen de verschillende deskundigen op luchtvaartgebied die aan die veranderingen ten grondslag lagen. Die meningsverschillen hadden een directe weerslag op de politieke besluitvorming omdat de minister van Defensie geen eigen staf had die deskundig was op dit terrein.

Na 1935 werd in Nederland de versterking van de krijgsmacht ter hand genomen en geld vrijgemaakt voor de aanschaf van nieuw materieel. De regering Colijn besloot opdracht te geven tot ontwikkeling van een luchtkruiser bij Fokker. Dat bleek geen succes en Starink constateert dat er twee kostbare jaren en veel tijd en energie verloren gingen met de ontwikkeling van een vliegtuigtype dat al verouderd was voordat het gereedkwam. In 1937 werd een koerswijziging in gang gezet en besloot de nieuwe minister J.J.C. van Dijk dat prioriteit moest worden verleend aan jachtvliegtuigen. De minister aarzelde echter om knopen door te hakken en daadwerkelijk bestellingen te plaatsen. Daarvoor is ook door andere auteurs een verklaring gezocht. Zijn zuinigheid zou hem parten hebben gespeeld zo meende onder andere R. de Bruin, terwijl de minister volgens J.C.M. Schulten werd afgeremd door zijn collega's in het kabinet. Die laatste verklaring wordt door Starink verworpen en zijn oordeel over Van Dijk is wat genuanceerder dan dat van andere historici. Naast kritiek op zijn besluiteloosheid wijst de auteur op een aantal besluiten van de minister die de toekomst van het luchtwapen veiligstelde, zoals de vorming van het Commando Luchtverdediging. Dat het luchtwapen ten tijde van de algemene mobilisatie in augustus 1939 tekortschoot lag overigens niet alleen aan een gebrek aan materieel. Aan uitbreiding van het personeelsbestand was te laat begonnen zodat het aantal geoefende vliegers beperkt was en het luchtwapen grotendeels afhankelijk was van reservisten en dienstplichtigen. In tegenstelling tot de bestaande historiografie die zich veelal beperkt tot een analyse van het gevoerde beleid geeft dit boek dan ook een veel breder overzicht in de ontwikkeling van het luchtwapen met veel aandacht voor de strategische dimensie van het luchtmachtoptreden.

Na 1945 zou het luchtwapen zich in snel tempo ontwikkelen tot een zelfstandig onderdeel van de Nederlandse strijdkrachten, de Koninklijke Luchtmacht. De oorlog had immers de waarde van het luchtwapen aangetoond. De gebeurtenissen uit mei 1940 maakten tevens duidelijk dat nationale luchtverdediging niet meer realistisch was en de gewapende neutraliteit niet langer te handhaven. In *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht 1945-1973* waarop Quirijn van der Vegt vorig jaar aan de Universiteit van Utrecht promoveerde, doet hij nauwgezet verslag van die opbouwfase. Evenals Starink hanteert Van der Vegt een nogal beschrijvende vraagstelling die zich richt op het in kaart brengen van de voornaamste ontwikkelingen bij de opbouw van de luchtmacht in de genoemde periode. Die vraagstelling wordt aangescherpt door aandacht te schenken aan drie invalshoeken. Op de eerste plaats wordt aandacht geschonken aan de relatie tussen het defensiebeleid en de internationale verhoudingen. In de tweede benadering staat de invloed van de nationaal politieke verhoudingen op dat beleid centraal. Het institutionele perspectief tenslotte, belicht het defensiebeleid vanuit de belangen van de krijgsmachtdelen. Die deelvragen zijn ingegeven door de bestaande literatuur over het Nederlands veiligheidsbeleid waarin de these van A. van Staden over Nederland als trouwe bondgenoot al jarenlang de boventoon voert. Daar tegenover staat de mening van J.W. Honig die beweert dat de krijgsmachtdelen zelf grotendeels het

defensiebeleid bepaalden. Die laatste these wordt door Van der Vegt met redenen omkleed als te rechtlijnig van de hand geweest.

De Koninklijke Luchtmacht presenteerde vanaf 1948 realistische plannen en wist daarbij soms handig gebruik te maken van haar technisch hoogwaardig karakter. Van meet af aan was de Koninklijke Luchtmacht ingebed in geallieerd verband en ook dat viel in haar voordeel uit. Ze wist zich begin jaren vijftig te verzekeren van Amerikaanse militaire steun en ontwikkelde in latere jaren intensieve operationele samenwerking met de Britse, Belgische en West-Duitse luchtmachten. Voor de luchtmacht leiding had het naleven van de internationale verplichtingen in bondgenootschappelijk verband de hoogste prioriteit.

In de eerste opbouwfase werd de ontwikkeling van de luchtmacht gekoppeld aan de nationale vliegtuigindustrie. Vooral de regering hechtte belang aan het in stand houden daarvan. De verhouding tussen de luchtmacht en de Nederlandse vliegtuigindustrie typeert Van der Vegt als een haat-liefdeverhouding. Enerzijds profiteerden ze van elkaar doordat de plannen makkelijker konden worden gerealiseerd. Daar stonden enkele nadelen tegenover, waaronder hoge kosten en problemen bij de productie waardoor vertragingen in de aflevering ontstonden.

‘De richting van het defensiebeleid werd uiteindelijk bepaald op basis van financiële afwegingen en nationaal eigenbelang – niet op basis van loyaliteit’ zo concludeert de auteur op pagina 375. Daarmee wordt ook de interpretatie van Van Staden als te weinig genuanceerd afgedaan. Het behoud van de Amerikaanse steun was uiterst belangrijk, zowel politiek als financieel, maar de militaire hulp kende ook een keerzijde. Het zadelde Nederland op met een omvangrijke luchtmacht die hoge exploitatiekosten met zich meebracht waardoor de ruimte voor nieuwe investeringen ontbrak. Begin jaren zeventig werd duidelijk dat afslanking onvermijdelijk was om een noodzakelijk geacht proces van modernisering in gang te zetten. De Defensienota 1974 luidde een nieuwe fase in de ontwikkeling van de Koninklijke Luchtmacht in.

Van der Vegt heeft zeer gedegen archiefonderzoek gedaan en doet daarvan op heldere wijze verslag. Dat de resultaten weinig verrassends opleveren doet aan de waarde daarvan niets af, integendeel. De chronologische opbouw en het uitgebreide register maken het boek zeer geschikt als naslagwerk. Dat kan ook gezegd worden van het boek van Starink dat zelfs meerdere registers en een tiental bijlagen bevat. Met de publicatie van deze beide proefschriften die bovendien bij dezelfde uitgever verschenen, beschikt de luchtmacht over twee overzichtswerken die een langere periode beslaan en zich daarmee onderscheiden van de tot nu toe verschenen deelstudies. Des te opmerkelijker is dat beide publicaties niet naar elkaar verwijzen en daarmee tevens de kans verspelen om hun werk te presenteren als een bijdrage aan de 100-jarige geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht.

Charlie R. Steen, *Margaret of Parma: A Life* (Studies in Medieval and Renaissance Traditions 174; Leiden, Boston: Brill, 2013, 321 pp., ISBN 978 90 04 25744 3).

The title of this book is somewhat misleading; it is more a study of Margaret of Parma's period as governess of the Netherlands than a full biography. Steen provides a brief sketch of her life before her return to the Netherlands in 1557, and allows a scant fifteen pages for her career after her departure in the last days of 1567. This concentration on just under eleven years of her life is understandable – and indeed almost inevitable given the importance of her role in the early years of the Revolt of the Netherlands – but perhaps represents a missed opportunity. Greater attention to her earlier career might have thrown more light on the extent to which the lessons she learned in the cut-throat politics of Italy affected her approach to the situation she faced on her arrival in Brussels in February 1557. After all, her concern for the interests of the Farnese family, or at least for the career of her son, Alexander, was an underlying theme throughout her period in the Netherlands, especially as far as her relationship with Philip II was concerned.

For this account of Margaret as governess of the Netherlands, Steen has chosen to work directly from the sources rather than mediated through the secondary literature. His major sources are her letters and, in particular, her correspondence with Philip II. Indeed, much of the text consists of close paraphrases of her letters to the Spanish king with a minimum of commentary. This often makes the text rather clumsy and repetitive, as in letter after letter Margaret makes more or less the same complaints and pleas for effective support, and for a greater understanding of the difficulties and complexity of the situations she was facing. A more serious drawback of this approach is that her letters to Philip are taken at face value as straightforward accounts of the state of affairs in the Netherlands as Margaret saw it. However, the Duchess was neither naïve nor unintelligent and these letters were attempts to influence the king's policies, not just to inform him, and so require a more searching analysis. Margaret may be criticised for misjudging Philip's character and aims, but she was certainly persistent in trying to change his mind about the best policies to pursue. The extent to which the letters are a reliable account of the situation in the Netherlands is also limited by the deficiencies of the information reaching Margaret at her palace in Brussels. Her informants often wildly overestimated the number of armed men available to the protestants and opposition nobles, and in general all too many of them seem to have panicked at critical moments –

or were more concerned to justify their own failures by exaggerating the seriousness of their problems than to present a sober account of the situation. Yet Steen too often seems to accept Margaret's statements in her letters at face value; for example, in May 1566 he paraphrases her as writing in a letter to the king that 'the Confederates gained new adherents, in the form of individuals and entire towns, each day' (150) without considering what she hoped to achieve with the king by representing the situation in such stark terms or, indeed, whether she really saw things as being quite as bad as this statement would suggest. (The passage quoted also illustrates how such close paraphrasing can lead to decidedly clumsy English.)

Where Steen does venture to comment on characters and events his judgements seem often to be trenchant but over-simplistic. The actions of the Netherlands' nobles are simply attributed to self-interest coloured by a general disdain for Margaret's illegitimate birth. Even in the case of William of Orange there is no suggestion that he may have had more complex, if not more elevated motives. It is not clear whether Steen is reflecting Margaret's disillusion with Orange in this case, or his own. Similarly, Philip is described as never even noticing criticism (71) which is an odd comment on a king who rarely forgave opposition to his views.

The proof-reading leaves something to be desired, and not just in the case of misprints or misspellings – on one page Margaret is said to have returned to the Netherlands after 26 years (47) and after 24 years on the next (48). Similarly, she (born in 1522) is said to be 36 in November 1556. Unimportant slips, but a touch worrying nevertheless in a scholarly work. The bibliography has a curiously limited list of secondary works, but a much longer list of printed sources, perhaps reflecting the author's priorities

This is a history of the times very much written from Margaret's point of view, and as such could be expected to provide a valuable contribution to the history of this troubled period. However, the author's failure to discuss with any consistency or rigour the extent to which her perception of what was happening was accurate makes it more not less difficult for the reader to understand Margaret's problems and place her failures – and not inconsiderable successes – in perspective. Certainly her letters over the years of the troubles depict a situation that was increasingly getting out of hand, but was her failure to keep the movements of discontent under control inevitable in the circumstances, or rather a consequence of her own political ineptitude? Her letters, to Philip especially, were intended to justify her actions and explain away her failures, as well as to squeeze more money out of the king. Here at least it is clear that she failed: she was unable to persuade Philip to take a less simplistic view of the problems in the Netherlands, or to give her the tools which might have enabled her to do her job. Perhaps she failed to grasp just how great the gulf was that separated her views from those of the king.

Patricia Stoop, ***Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders*** (Hilversum: Verloren, 2013, 495 pp., ISBN 9789087041953).

The regular canonesses of the convent of Jericho in Brussels liked sermons. Among the thirty-six surviving manuscripts, twenty contain such texts, all of them written by the sisters. In her 2009 dissertation, the Antwerp medievalist Patricia Stoop focused on a selection, i.e. six of the eight codices which contain what are known as ‘convent sermons’. The sisters wrote these manuscripts between 1456 and 1510, which was also the period of the height of their copying activities. Convent sermons were preached to the sisters by the confessors and visiting preachers. Several sisters from Jericho collected them for the purposes of furthering their own or their sisters’ spiritual progress, as some of them assert in the prologues to the manuscripts. In addition, they wanted to remember the excellent rectors of the past. By writing these manuscripts, later sisters also remembered the exemplary sisters who collected them. Stoop’s purpose was to research how these copiers went about writing and collecting sermons: did they copy from their own or the preachers’ notes or from memory? How far did they collaborate with the original preachers in editing the texts? Who was responsible for the structure of the texts? Stoop’s contention is that the sisters were much more active in the composition than is usually supposed. Rather than being passive copiers, they should be seen as co-authors of the sermons alongside the preachers.

Schrijven in commissie consists of an introduction, five chapters, a conclusion and four appendixes, containing codicological descriptions of the manuscripts, an extensive overview of unpublished sources about Jericho, editions of the prologues to the convent sermons, and an index to the manuscripts which contain them. The first chapter introduces these codices. Moreover, it discusses previous research on the genre, for instance on the connection between a sermon’s orality and its written form, and links the Jericho sermons to similar collections from other convents. Moreover, it discusses whether religious women produced manuscripts for sale. Jericho’s book of accounts clearly shows that the sisters did, contrary to current scholarly opinion that writing for sale was a male prerogative. The second chapter discusses the historical context of the convent. Jericho was well connected: in 1456, Philip the Good and his wife Isabel of Portugal created it by merging two convents. The new convent inherited a close relationship to the Chapter of Windesheim, but could not be a full member in view of the

1436 prohibition against incorporating female communities. Nevertheless, in Stoop's words: it was almost a Windesheim community. Rectors and visitators came from the Chapter of Windesheim. In addition, at least one rector preached to its General Chapter on a regular basis. The convent probably usually comprised about 45 choir sisters; the number of other inhabitants such as lay sisters and donates is not known. It is certain that the sisters educated girls, as the book of accounts registers income from this practice. Stoop concludes her historical overview with a discussion of officials and other important people in the convent, including information about the rectors who first supplied the sermons, and the sisters who wrote them down. The latter were clearly among the most valued sisters in the community: many became prioresses eventually, either in Jericho or another convent. Chapter three discusses the practice of writing in Jericho. From at least 1465 the convent had a scriptorium, judging by the expenses for the construction of a window and writing materials in the account book. This chapter also deals with the education of the sisters in connection to their activities as writers. In addition to the choir sisters, at least two lay sisters copied manuscripts. Apparently, several sisters knew Latin beyond the minimum required for participating in the choir. This is clear from the way they were able to quote the authorities in Latin in the convent sermons, in addition to providing a Middle Dutch translation. It is unclear how they came by this knowledge: did they know works in Latin or just quotations from *florilegia*? Finally, this chapter provides a view of the library of the convent, which was fairly average, consisting primarily of exegetical, devotional and hagiographical works. In addition, they owned mystical works by authors such as Ruusbroec. Chapters 4 and 5 constitute the core of Stoop's book. They concentrate on the edition of the separate sermons and how the collections of convent sermons were created. In contrast to collations, convent sermons are always connected to a feast; the manuscripts give them in the order of the liturgical year. The copiers wrote from notes, memory or both, expertly using rhetorical devices, such as asking rhetorical questions or addressing God, Jesus, saints and personified concepts such as love directly: 'O Love'; 'O Paul' and so on. In some cases sisters may have collaborated closely with the confessor, who may have given them his notes and consulted with them about their editions. In addition, it is striking how the sisters identified with the preacher, as is shown by their use of the first person singular.

Schrijven in commissie is a rich book, which contributes to knowledge and understanding in several fields: sermon studies, Devotio Moderna studies, the intellectual history of religious women, codicology, and the history and organization of religious houses. It is very detailed, for instance it provides extensive accounts of the format of sermons or the offices in a medieval convent – on occasion a little too much. This is probably due to the book's previous history as a PhD thesis, in which, after all, a candidate has to prove impeccable knowledge of all the bits and pieces concerning the subject. Another point of criticism is Stoop's loose way of using the term mysticism: it is unclear why certain texts are identified as being mystical and others not. However, these critical comments pale into insignificance against my appreciation of this book. Stoop

effectively counters cliché assumptions about women's education and their efforts as far as writing is concerned. Thus she gives the Jericho sisters their proper place as the creative co-authors of sermons, and in addition the co-educators of their fellow sisters, now and in the future.

Mathilde van Dijk, University of Groningen

Saartje Vanden Borre, ***Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk (1850-1914)*** (Dissertatie Kortrijk 2012; Gent: Academia Press, 2012, 358 pp., ISBN 978 90 382 2041 3).

Dit boek is de handelseditie van een doctoraatsverhandeling (promotie) naar het sociaal-culturele leven van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk binnen een tijdsperiode die gekarakteriseerd werd door een verslechtering van hun maatschappelijke positie. Terwijl in het derde kwart van de negentiende eeuw de aanwezigheid van Belgen in Noord-Frankrijk nauwelijks geproblematiseerd werd, werden de Belgen rond de eeuwwisseling gedegradeerd tot tweederangsburgers. Dat de Franse (natie-)staat de Belgen, los van de duur van het verblijf tot vreemden maakt, geeft *Vreemden op vertrouwd terrein*, de titel van het boek, ook duidelijk weer.

De volkstelling van 1881 telde bijna een half miljoen Belgen in Frankrijk. Deze Belgen waren welkom gezien de economische voorspoed van het derde kwart van de negentiende eeuw. Vooral de Noord-Franse textielindustrie kon haar grote arbeidshonger lenigen met deze migratiestroom. Gezien het toenmalige *laisser-faire* beleid fungeerde de grens voor deze Belgische emigranten als een brug tussen België en Frankrijk. Vanaf 1888 werd de Frans-Belgische grens als scheiding een tastbare realiteit voor de Belgische immigranten in Frankrijk, ongeacht hun verblijfsduur. Vanaf 1888 moest elke huishouden van buitenlandse nationaliteit die verbleef in Frankrijk een extra-belasting betalen. In 1893 moest elke vreemdeling in loondienst in Frankrijk, ook de pendelaars die niet verbleven in Frankrijk een (hogere) belasting betalen. De Franse staat beschermde 'haar' arbeiders door de buitenlandse concurrentie artificieel duurder te maken. Ondertussen had de Franse staat haar natie op een expansieve wijze geherdefinieerd waarbij (bijna) allen die geboren en getogen was in Frankrijk uit ouders geboren in het buitenland tot Franse burger werd gebombardeerd. De eerste generatie migranten moest een dure en arbitraire naturalisatieprocedure blijven doorlopen om op te gaan in de Franse natie. De discriminatie van deze Belgen in Frankrijk werd versterkt in het begin van de twintigste eeuw toen de Franse staat een sterkere verzorgingsstaat werd. De weldaden van deze actievere natie-staat werden gereserveerd voor de Franse burgers.

Dit onderzoek gaat na wat het gevolg is geweest van deze nieuwe realiteit op de Belgische migranten in Frankrijk en doet dit via een studie van het verenigingsleven. De Franse wetgeving voorzag immers tot 1901 dat voor elke vereniging van meer dan twintig

leden een erkenning noodzakelijk was. Dit wantrouwen van het maatschappelijk middenveld, eigen aan de negentiende-eeuwse Franse politieke cultuur waarbij de staat een directe band wenste met het individu, leverde een administratief spoor na over het verenigingsleven. Indien een organisatie van meer dan twintig leden niet strafrechtelijk wilde worden vervolgd en daarenboven in aanmerking wilde komen voor officiële steun om bijvoorbeeld te mogen deelnemen aan officiële lokale manifestaties of wedstrijden was een erkenning noodzakelijk. Drieduizend dergelijke verzoeken van verenigingen in Rijsel of Roubaix in de periode 1852-1901 bleven bewaard. Dit biedt geen volledig beeld van het verenigingsleven in beide steden in Noord-Frankrijk, daar niet alle verzoeken bewaard bleven. De auteur bespreekt de representativiteit van de bewaarde dossiers helaas niet. Ook vroegen niet alle verenigingen een erkenning. Zo onthielden socialistische organisaties zich van een verzoek tot erkenning omdat die toch stelselmatig geweigerd werd daar het socialisme nog beschouwd werd als een subversieve ideologie. Dat de Belgische arbeidsmigranten de ruggengraat vormden van de socialistische aanhang in Noord-Frankrijk maakt dat deze formele benadering van het verenigingsleven voorbijgaat aan een essentieel element van de Belgische sociabiliteit in Noord-Frankrijk. De marxist Jules Guesde was de verkozenen van de Parti Ouvrier Français dankzij de stemmen van de Fransen van Belgische origine in Roubaix. De Amerikaanse historicus Carl Strikwerda (1993) wees erop dat de Vlaamse, en in het bijzonder Gentse emigranten in deze regio zorgden voor de voor Frankrijk uitzonderlijk goed georganiseerde arbeidersbeweging in de Noord-Franse industrieregio. De auteur bespreekt wel het socialistische verenigingsleven op basis van literatuur, maar in haar empirisch onderzoek is dit verenigingsleven afwezig. Het is minder duidelijk of ook de rooms-katholieke organisaties in de ban werden gedaan na de seculiere koerszwenking van de Derde Republiek. De auteur besteedt uitvoerig aandacht aan de inspanningen voor een religieuze omkadering van de Vlaamse migranten in Noord-Frankrijk door het rooms-katholieke ultramontanisme. Een Vlaamse (erkend) religieus verenigingsleven ontstond zo in de schoot van het pastoraal werk gericht op deze migranten. In 1880 werden dit Vlaams pastoraal werk ontmanteld daar de Vlaamstalige Belgische religieuzen het land moesten verlaten, maar het is minder duidelijk wat dit impliceerde voor het katholieke verenigingsleven.

Op basis van 863 dossiers van verenigingen die in Rijsel of Roubaix een erkenning vroegen wil de auteur nagaan hoe de nationalisering van het sociale leven de actieve publieke sfeer beroerde. Deze 863 verenigingen refereerden in hun verzoek tot erkenning naar nationaliteit als een identiteitsbepalend criteria. Slechts 2% van de verenigingen (namelijk 19) beschouwden België (of Vlaanderen) voldoende belangrijk om hiernaar exclusief te verwijzen in de statuten of naamgeving van hun vereniging, 7% definieerden zich als exclusief Frans en 21% als gemengde verenigingen. 72% van de verenigingen die in Rijsel of Roubaix een verzoek tot erkenning indienden beschouwden nationaliteit of herkomst als irrelevant voor hun vereniging gezien ze hierover in alle toonaarden zwegen. De exclusief Franse verenigingen betrof vooral verenigingen van

turners, schutters en duivenmelkers, omdat zij vanaf 1885 enkel erkend konden worden indien vreemdelingen werden uitgesloten van het lidmaatschap. Deze organisaties werden immers gepromoot om de militaire weerbaarheid van de Franse natie te versterken. Belgen waren tot 1885 probleemloos lid van deze organisaties, maar moesten dan plots geweerd worden. Zelfs het houden van duiven werd de Belgen verboden daar duiven militaire geheimen over de grenzen konden meedragen.

Deze studie behandelt vooral (erkende) verenigingen die sport, spel, toneel of zang in georganiseerd verband beoefenden. Dit bestudeerde verenigingsleven heeft een sterk middenklassestempel. Zo spelen bijvoorbeeld de sponsors, bijvoorbeeld kroegbazen, een belangrijke rol in deze erkende verenigingen. Het boek heeft door haar aandacht voor de middenklassen onder de Belgische migranten een sociale groep belicht die tot nu toe in het onderzoek verwaarloosd was. Het (erkende) verenigingsleven wordt van vele zijden belicht, maar de auteur heeft via deze verenigingen vooral de politieke strijd rond de degradatie van de Belgische migranten tot vreemdelingen in kaart gebracht. Onmiddellijk in 1888 gaat een vereniging, wiens oorsprong en sociale achtergrond nauwelijks wordt belicht, de strijd aan met de Franse politieke autoriteiten om de verloren gegane opportuniteiten te herwinnen. Zij organiseerde een betoging om de Belgische migranten de Franse nationaliteit kosteloos ter beschikking te stellen, wat 5000 mensen op de been bracht. De eerste generatie migranten profileerde zich, volgens de auteur als informeel geïntegreerde burgers die hun integratie-inspanningen van de voorbije decennia beloond wilde zien. Rond de eeuwwisseling werd een tweede stap gezet in het uitsluiten van vreemdelingen en werd, weliswaar met een minder massale mobilisatie, het lobbywerk hernomen, maar toen ageerde een organisatie van voormalige Belgische officieren en onderofficieren vooral als een Belgische organisatie. Het lobbywerk was gericht op Brussel met het verzoek dat België de belangen van zijn burgers die in Frankrijk waren gevestigd zou verdedigen door bilaterale verdragen te sluiten met Parijs.

Het boek biedt een breed overzicht van de Belgische aanwezigheid in Noord-Frankrijk gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw met veel aandacht voor de Franse politieke realiteit. De focus op het officiële verenigingsleven is een vernieuwende invalshoek, maar de studie kan toch de ambitie niet waarmaken om het sociaal-culturele leven en de integratie van de Belgische migranten in haar diversiteit te reconstrueren. De zwakte van dit archiefmateriaal wordt te weinig geproblematiseerd en andere toegangen tot de integratie van deze migranten worden genegeerd. Meer aandacht voor de arbeidersbeweging, maar ook bijvoorbeeld voor naar nationaliteit gemengde huwelijken of de naturalisatieverzoeken hadden de beperktheden van het formele verenigingsleven kunnen aanvullen. De lezer heeft zelfs geen zicht op de dynamiek en het volume van de nationaliteitsverwerving van de Belgen in Noord-Frankrijk. Alhoewel de auteur sterk de nationale identificatie uitspeelt in haar analyse zijn door de eenzijdige empirische basis van het onderzoek de cultureel-historische bevindingen over de Belgische migranten in zekere mate op drijfzand gebouwd. Het boek blijft een vooral

politieke geschiedenis van de Belgische migranten in Noord-Frankrijk en hun confrontatie met het ontluikende Franse vreemdelingenbeleid. Hiermee sluit het sterk aan bij de onderzoeken van Gérard Noiriel en vult het de sociaal-politieke analyse van de Belgische aanwezigheid in Noord-Frankrijk van Firmin Lentacker aan. Het vlot geschreven boek biedt dan ook belangrijke nieuwe perspectieven op de Belgische aanwezigheid in Noord-Frankrijk gedurende deze scharnierperiode.

Frank Caestecker, Universiteit Gent

Paul van Trigt, ***Blind in een gidsland. Over de bejegening van mensen met een visuele beperking in de Nederlandse verzorgingsmaatschappij, 1920-1990*** (Hilversum: Verloren, 2013, 203 pp., ISBN 978 90 8704 408 4).

Onze kennis over de ontwikkeling van de Nederlandse gezondheidszorg in de twintigste eeuw is behoorlijk beperkt. Weliswaar kan een aantal deelgebieden, zoals de geestelijke gezondheidszorg, zich al decennialang (terecht) op veel historische aandacht verheugen, maar over andere sectoren, zoals de zorg voor mensen met een fysieke beperking, weten we betrekkelijk weinig.

Het is dus niet overdreven om te stellen dat Paul van Trigt met zijn studie *Blind in een gidsland* pionierswerk heeft verricht. Dit pionierswerk beperkt zich overigens niet tot het blootleggen van een in Nederland nog betrekkelijk onontgonnen onderzoeksterrein: de zorg voor lichamelijk gehandicapten. Hij hanteert ook een (voor Nederland) relatief nieuw begrippenkader voor zijn analyse, namelijk dat van de (*new*) *disability history*. Hierbij wordt de beperking niet alleen als een fysiek gebrek gedefinieerd, maar ook als een sociale constructie die door de tijd heen van betekenis kan veranderen. ‘De betekenis van het begrip handicap [wordt bepaald door] wat een samenleving als (ab)normaal ziet en waar en hoe een samenleving al dan niet verschil maakt ten aanzien van mensen met een beperking’ (16-17).

De manier waarop er met blinden en slechtzienden wordt omgegaan, wordt dus niet zozeer bepaald door hun visuele beperking, maar vooral door hoe er over die beperking wordt gedacht. ‘Verschil maken’, noemt Van Trigt dit fenomeen. De vraag hoe er in Nederland tussen 1920 en 1990 verschil werd gemaakt ten aanzien van mensen met een visuele functiebeperking staat in zijn studie centraal. Om hier grip op te krijgen, hanteert Van Trigt het begrippenpaar *zorglogica* en *normaliteitslogica*. Beide logica’s zijn samenhangende clusters van denken en doen. Binnen de kaders van de *zorglogica* wordt de beperking gezien als ziekte of gebrek. Hierdoor wordt de blinde of slechtziende vooral aangesproken als afhankelijk en zorgbehoevend. Binnen de kaders van de *normaliteitslogica* wordt de beperking daarentegen gezien als een functiebeperking die met enige hulp gecompenseerd kan worden. Het staat een normaal leven voor de desbetreffende persoon dus niet per definitie in de weg. Als de blinde of slechtziende binnen dit denkkader al ‘iets’ is, is het gedeeltelijk arbeidsongeschikt.

Van Trigt stelt dat in de zorg voor mensen met een visuele beperking in Nederland de dominantie van de zorglogica pas vanaf het midden van de jaren tachtig plaatsmaakte voor de normaliteitslogica. Hiermee week de Nederlandse blinden- en slechtziendenzorg sterk af van die in de ons omringende landen, zoals België, Duitsland en Groot-Brittannië, waar eigenlijk al vanaf het begin van de twintigste eeuw binnen de kaders van de normaliteitslogica werd gedacht. Eén belangrijke verklarende factor hiervoor is de deelname van deze landen aan de Eerste Wereldoorlog. Deze oorlog zorgde voor de instroom van een groot aantal oorlogsgehandicapten die zo snel mogelijk wege op de arbeidsmarkt moesten worden gebracht. In Nederland bleef de zorg voor blinden en slechtzienden daarentegen een relatief kleine niche.

Daarnaast speelde de manier waarop de gezondheidszorg in Nederland gedurende een groot deel van de twintigste eeuw was georganiseerd ook een belangrijke rol: veel ruimte voor het particulier initiatief en een terughoudende overheid. '[D]e zorglogica lag voor het particulier initiatief voor de hand, omdat dit initiatief altijd genomen werd door burgers die meenden dat medeburgers zorg nodig hadden' (153). Deze houding werd bovendien versterkt door de gestage uitbouw van de verzorgingsstaat in de jaren vijftig en zestig. Met de invoering van de AWBZ in 1968 werd de zorg voor blinden en slechtzienden stevig verankerd in de kaders van de gezondheidszorg. Blinden en slechtzienden kregen recht op sociale ondersteuning en zorg, maar geen recht op werk. Re-integratie van deze groep in het arbeidsproces had geen prioriteit.

Er was weliswaar wel aandacht voor werken en wonen binnen de blindenzorg, maar dit werd voornamelijk benaderd met de bril van de zorgverlener – ook door blinden en slechtzienden zelf. Ook zij leken het liefst te werken en te wonen in een beschermde omgeving. Pas in de jaren tachtig, toen het zorgende karakter van de Nederlandse welvaartstaat onder vuur kwam te liggen, kwam er ook meer aandacht voor het 'meedoen' van blinden en slechtzienden. De zorg moest 'gedeïnstitutionaliseerd' worden. Er kwam meer aandacht voor het verzorgen van vakopleidingen voor blinden en slechtzienden, arbeidsbemiddeling en woonvoorzieningen 'in de wijk'. Dat de opmars van het vertoog waarbij normaliteit en handicap samengebracht werden toch vooral zijn wortels lijkt te hebben in pragmatische overwegingen (kostenbeheersing) in plaats van programmatische of ethische overwegingen, mag gerust ironisch worden genoemd. Daarmee zet Van Trigt bovendien ook nog de nodige kritische kanttekeningen bij het betoog van Evelien Tonkens en anderen, namelijk dat zelfontplooiing vanaf de jaren zeventig in de gezondheidszorg een gestage opmars zou hebben gemaakt.

Aan de andere kant dringt zich soms ook de vraag op of Van Trigt zich niet schuldig maakt aan wat hij Evelien Tonkens aanwrijft, namelijk het extrapoleren van het specifieke naar het algemene. De belangrijkste bron van zijn studie is de protestant-christelijke blindenzorginstelling Sonneheerdt te Ermelo. Zijn de ervaringen in Sonneheerdt wel zo exemplarisch voor de ontwikkeling van de blinden en slechtziendenzorg als Van Trigt stelt? Waarschijnlijk wel, want de inbedding van het

betoog in de voorhanden zijnde (inter)nationale literatuur is overtuigend. Toch had een kijkje in de keuken van andere blindenzorginstellingen Van Trigts betoog nog sterker gemaakt.

Daarnaast wekt het eerste hoofdstuk – over de rol van religie – vooral de indruk dat de auteur hier eerst een paar obstakels uit de weg heeft willen ruimen. Religie speelde volgens de auteur geen onderscheidende rol in de zorg voor blinden en slechtzienden. ‘De manier waarop religieuze zorg blinden bejegende verschilt [...] niet wezenlijk van niet-religieuze zorg. In beide gevallen ging het om filantropie waarbij mensen als hulpbehoevend werden beschouwd’ (60). Het is echter de vraag of het onderscheid tussen religieuze en niet-religieuze zorg wel zo relevant is. Is de zorglogica – met haar focus op zieke en afhankelijke mensen – niet een mooi woord voor een traditie van ziekenzorg die voortkomt uit christelijke barmhartigheid en naastenliefde? Wordt het zoeken naar de onderscheidende rol van religie niet een ietwat nutteloze exercitie, als de zorglogica op zichzelf al diep doordrongen is van (impliciete) religieuze motieven?

Deze punten van kritiek nemen overigens niet weg dat *Blind in een gidsland* helder geschreven en overtuigend boek is; een verrijking voor de historiografie van de moderne gezondheidszorg, maar ook stof voor het denken over actuele problemen in het gezondheidszorgbeleid. Waar draait het om in de zorg: het ondersteunen van afhankelijke mensen, of het zo goed mogelijk laten meedoen van mensen in de ‘normale’ samenleving? Kunnen mensen dit zelfstandig realiseren of hebben overheid en zorgprofessionals daar ook een rol in – en hoe wordt het uiteindelijk betaald? In het kader van de decentralisatie van de zorg stelt Van Trigt in zijn slotopmerkingen terecht de vraag of voorzieningen op het gebied van werk en wonen voor een relatief kleine groep als blinden en slechtzienden op lokaal niveau wel in stand kunnen worden gehouden. En misschien is het maken van verschil – zo stelt hij – niet altijd verkeerd. Het ideaalbeeld van autonoom, onafhankelijk burgerschap dreigt sommige kwetsbare groepen juist te overvragen. Dat *Blind in een gidsland* aanzet geeft tot het stellen van dergelijke vragen, bewijst maar weer hoe actueel ons eigen verleden eigenlijk is; ook voor de toekomst.

Robert Vonk, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)

Frank van Vree, Hetty Berg, David Duindam (eds.), ***De Hollandsche schouwburg. Theater, deportatieplaats, plek van herinnering*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 272 pp., ISBN 978 90 8964 560 9).

Bij een breder lezerspubliek is de Hollandsche Schouwburg vooral bekend als de locatie waar tijdens de jaren van bezetting en vervolging joden werden verzameld alvorens zij werden weggevoerd uit Nederland, veelal naar een eindbestemming vanwaar zij niet terugkeerden.

Dat het pand meer verleden heeft, wordt duidelijk in het onderhavige boek dat onder redactie van Frank van Vree, Hetty Berg en David Duindam is uitgegeven. Opgeleverd in 1892, was de schouwburg een van de vele theaters in het bruisende Amsterdam van rond de eeuwwisseling. In de chique Plantagebuurt, tegenover de landerijen die in de loop van de negentiende eeuw werden opgekocht door het Naturis Artis Magistra genootschap om er een dierentuin te stichten, werd in dit nieuwe theater ook nieuw toneel geboden. Bekende namen verbonden zich aan het gebouw, zoals regisseur Louis Saalborn, acteur Louis de Vries, de socialistisch geëngageerde toneelschrijver Herman Heijermans en zijn ster-actrice Esther de Boer-van Rijk.

Van meet af aan droeg de Hollandsche Schouwburg een onmiskenbaar ‘joods’ stempel – niet alleen omdat veel van de betrokkenen van (liberaal-)joodse huize waren, maar ook omdat er in de schouwburg stukken werden opgevoerd die raakten aan de joodse geschiedenis en het joodse gemeenschapsleven. Voorstellingen als *De Familie Lehmann*, *De Violiers* en *Ghetto* trokken in het eerste kwart van de twintigste eeuw volle zalen. In de jaren dertig was de Schouwburg de plaats voor Exil-Theater en tientallen uit nazi-Duitsland gevluchte (joodse) toneelspelers en -schrijvers vonden hier letterlijk hun podium.

In het eerste jaar van de oorlog bleef de functie van de Schouwburg behouden, totdat de Duitse bezetter het theater sloot voor niet-joden: dat was in de zomer van 1941. Voortaan was de Hollandsche Schouwburg de Joodsche Schouwburg waar uitsluitend joodse acteurs voor een uitsluitend joods publiek optraden. In juli 1942, toen eenmaal het plan van massale wegvoering zijn beslag had gekregen en de betrokken Duitse autoriteiten de organisatie daarvan ter hand hadden genomen, kreeg het theater zijn beruchte bestemming. Op 19 juli kwamen de eerste opgehaalde joden hier reeds binnen. Tot de sluiting in november 1943 werden in totaal ruim 45.000 joden tijdelijk in de

Schouwburg ondergebracht. De bewaking was niet overal en altijd even sluitend, zodat enkele honderden joden (en hun kinderen uit de tegenoverliggende crèche) konden ontkomen. De overgrote meerderheid werd echter naar vernietigingskampen in Polen gebracht en daar vermoord.

Vrijwel onmiddellijk na de bevrijding was er onenigheid over de vraag wat er met dit pand zou moeten gebeuren. Waar sommigen sloop bepleitten, verkozen anderen de schouwburg zijn oorspronkelijke functie terug te geven en wilden weer anderen er een monument voor de gedeporteerden oprichten. Ook toen eenmaal voor het laatste was gekozen, het gebouw door de Joodse Stichting Hollandse Schouwburg met dit doel was aangekocht en vervolgens – in 1950 – was geschonken aan de gemeente Amsterdam, bleef het lastig een juiste bestemming te vinden. In de discussies kwamen niet alleen de botsingen tussen de nationale en joodse, maar ook tussen de Israëliëische en Nederlandse herinneringscultuur aan de oppervlakte. Waar in de Nederlandse nationale herinnering joods leed lange tijd ondergeschikt werd gemaakt aan nationaal leed, wensten sommigen binnen de geledingen van de Nederlandse joodse gemeenschap niet de expliciete koppeling van joodse rouw aan joodse wederopbouw – een koppeling die anderen, zoals de Israëliëische gezant en de socialistisch politicus Sam de Wolff, weer wél voorstonden. Het plan om in de schouwburg een Israël Centrum op te richten, haalde het uiteindelijk niet. Toch zouden bij veel herdenkingsbijkomsten in de Hollandse Schouwburg zowel de slachtoffers van de Shoah als de gesneuvelde Israelische soldaten worden herdacht. Dat hield pas op in 1980, toen beide herdenkingen voor het eerst apart werden georganiseerd. Vanaf dat moment werd de Schouwburg een centrum van herinnering en in toenemende mate ook van educatie over de Shoah.

Aan deze fraai vormgegeven publicatie werkten naast historici ook kunsthistorici, tentoonstelling-makers en anderen uit de museale wereld mee. Hun vijftien, in diepgang en omvang zeer uiteenlopende bijdragen bieden een rijk historisch beeld van deze beladen plek. In haar opzet het 'oorlogsverleden' van de Schouwburg in te passen in een langere en bredere geschiedenis is de redactie bijzonder goed geslaagd. Dit blijkt alleen al uit de verdeling van het aantal bladzijden over de vooroorlogse, oorlogs- en naoorlogse periode: van de ruim 260 bladzijden die de bundel telt, zijn er slechts 44 gereserveerd voor de 16 maanden waarin de Schouwburg fungeerde als 'doorgangshuis' en schakel in de deportaties. Dat de geschiedenis van de Schouwburg niet alleen deel uitmaakt van de geschiedenis van de jodenvervolging in bezet Nederland, laat deze bundel overtuigend zien. De studie van de geschiedenis van deze plek verschaft evenzeer inzicht in de cultuurgeschiedenis van Amsterdam in de eerste decennia van de twintigste eeuw en in de dominante nationale herdenkingscultuur. Een interessante publicatie kortom, niet alleen voor de leek en bezoeker van het herdenkingscentrum, maar ook voor (kunst)historici met een bijzondere interesse voor het Amsterdamse culturele leven en/of de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur.

Huib J. Zuidervaart and Rob H. van Gent, ***Between Rhetoric and Reality: Instrumental Practices at the Astronomical Observatory of the Amsterdam Society 'Felix Meritis', 1786-1889*** (Hilversum: Verloren, 2013, 152 pp., ISBN 978 90 8704 363 6).

Sites of eighteenth-century sociability frequently encompassed research and learning in the new sciences. In most places events around which the literate and financially comfortable gathered offered education or instruction, not original research. In this respect the aims of the Amsterdam Society, Felix Meritis, constituted a cross between the Royal Society in London and the Spalding Gentlemen's Society in Stamford. Felix Meritis possessed a serious observatory wherein new astronomical discoveries were to be pursued. This book traces the history of its use and in many instances its failure to become a site for serious, original observations.

Resolutely private and dues dependent like the Royal Society and the Spalding Society (which still exists), Felix Meritis began with visions of enlightenment and progress and by the mid-nineteenth century had become an elitist social club. So elite in fact, that when faced with the need to radically alter its mission and to admit new and different members, the existing ones chose to close it down in 1889. In its heyday, the society and its beautiful building on the Keizersgracht warranted a stop by any traveler, and its observatory offered splendid views of the city and the surrounding country side.

This book about the observatory is so exceedingly narrow in focus that reviewing it presents a challenge. Its treatment of the opening decades of the society's existence from 1787 onward is the most detailed and contextualized of the sections. We learn about the leadership role of Jan Hendrik van Swinden and the remarkable acquisition of the instruments sent from the Dutch scientific society in Batavia (today Jakarta). We are told that the times were politically turbulent without ever being enlightened as to the political positions stalked out by leaders such as Van Swinden. The lifetime of the society coincided with turmoil to be sure, but then also with the near bankruptcy of the state resulting from the taxes levied by the French during their occupation.

The building of the observatory had been intended to advance navigation to the benefit of commerce, but we never learn if this was ever accomplished. What is clear concerns the effect that Dutch economic decline had on the fortunes of Felix Meritis. Other institutions, private or based in the universities (where after 1814 instruction resumed in Latin), also appear lackluster in the period up to the mid-nineteenth century

when reform began in earnest. Pieter Nieuwland († 1794) made efforts to keep the society and its observatory vital, and indeed some of the first experiments to verify Lavoisier's new chemistry were conducted in the society's physics department. Nieuwland's early death and that of his successor, plus the pressing business that kept Van Swinden († 1823) away from the observatory meant that in this period it never lived up to its promise.

The book is lavishly illustrated complete with pictures of the surviving astronomical equipment as well as engravings of meeting rooms and the famous building that housed the society and its observatory. Yet when less familiar instruments are presented, as is the case with the Tellurium of 1634 († 97), we have a picture but no explanation of what could actually be done with it. Readers should not have to search the Internet in order to find a succinct account.

One element in the society's history seems to recur, its exclusivity. Woman and Jews were never admitted during its entire history, and various scientific practitioners, such as Franciscus Johannes Stamkart († 1882) had their membership delayed until they were determined to have sufficiently high social elevation. By the 1870s the society had become a place where only scientific demonstrations occurred, essentially an educational setting similar to what the Spalding society had been since its founding. Perhaps the size and growing strength of the Dutch universities proved its undoing although its social pretensions may also have been a culprit.

An appendix listing in Dutch all the instruments known to have been at the society's headquarters is valuable, and many of these have been deposited elsewhere or simply lost. A list of lecturers and instrument makers used over the hundred or so years of the society's existence is also helpful. The book is a truncated survey of a singular institution that makes a contribution to a history of science in the nineteenth century Netherlands.

Margaret C. Jacob, UCLA

Huib J. Zuidervaart, ***Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*** (Hilversum: Verloren, 2013, 204 pp., ISBN 978 90 8704 389 6).

De commanderij van Schelluinen, gelegen bij Gorinchem, heeft meermaals in haar lange geschiedenis een kwijnend bestaan geleden. De geschiedenis van deze kleine commanderij van de Duitse Orde van 1220 tot aan de afbraak van het middeleeuwse kerkgebouw in 1899, nu bijeengebracht door Huib Zuidervaart, leest bij vlagen als een opeenvolging van watersnoodrampen, oorlogsschades en soms ook wanbeheer. Toch blijkt het dorp ook iedere keer weer zijn aantrekkingskracht behouden voor nieuwe lichten die bereid zijn te investeren in kerk en commanderij.

Met het verschijnen van *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen* heeft Zuidervaart een mooie en rijk geïllustreerde afsluiting gegeven aan een verzameling kortere teksten van zijn hand over Schelluinen, verschenen in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Het boek is echter geen simpele reprise van eerder geuit materiaal. Nieuwe inzichten en literatuur over de Utrechtse balije, de middeleeuwse provinciale organisatiestructuur van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden, zijn verwerkt en aangevuld met nieuw bronnenonderzoek.

Het boek begint met de vroege geschiedenis van het dorp en de commanderij, beide voortvloeiend uit deelname aan de kruistochten van leden van de adellijke familie Van Altena. De naam Schelluinen is afgeleid van Ashkelon, de Israëliëse badplaats die in 1153 veroverd werd door de kruisvaarders. Uit de ontginningsstructuur en archeologisch onderzoek blijkt dat rond die tijd het dorp gestalte moet hebben gekregen. Pas later, in 1220, schenkt een nieuwe telg van de familie, Dirk III van Altena, de Duitse Orde bezittingen in en rond Schelluinen, waaronder het patronaatsrecht van de kerk. Kort daarvoor had de jonge orde zich onderscheiden tijdens het beleg van de Egyptische havenstad Damietta in 1218. De schenkingen in Schelluinen passen dan ook in een reeks van giften uit deze periode in het Avondland die tegelijk tot de vroegste schenkingen aan de orde in de Nederlanden behoren.

Dat de eerste schenking niet direct leidde tot een welvarend *domus* was reeds bekend uit latere oorkonden waaruit blijkt dat de vestiging zelfs kort verlaten is geweest. Zuidervaart weet echter met behulp van literatuur over de *Dialogus Miraculorum* van de cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach, met daarin een wondervertelling over de

eerste ‘commandeur’ van Schelluinen, deze vroegste geschiedenis overtuigend aan te scherpen. Minder overtuigend zijn de daaropvolgende stukken over de geschiedenis van de Duitse Orde in het algemeen, waar toch nog her en der kleine fouten in zijn achtergebleven en die op deze plaats in het boek een enigszins obligatoire indruk achterlaten.

In het vervolg wordt een grotendeels chronologische indeling aangehouden, waarbij de gebouwen van de kerk en commanderij een apart hoofdstuk zijn toebedeeld. Na de Reformatie eindigt de fysieke aanwezigheid van broeders van de Duitse Orde in het dorp. Hierdoor krijgt het boek steeds scherper het karakter van een beschrijving van de inmiddels hervormde kerk en haar predikanten. Sterk zijn de delen die direct betrekking hebben op de kerk en commanderij, waaruit telkens weer een uitstekende grip op de Schelluinse bronnen duidelijk wordt. De auteur heeft echter ook de neiging om korte uitweidingen in te voegen die slechts zijdelings kunnen worden gerelateerd aan de commanderij van Schelluinen. Een voorbeeld hiervan is de afwikkeling van een conflict tussen landcommandeur Johan van Drongelen en een van zijn voorgangers Johan van Haeften, op dat moment verblijvend in Tiel (59). Het gevolg is dat delen van het boek te veel anekdotisch worden en waardoor de tekst vaart verliest.

Tot slot, een gewaarde extra dienst aan de lezer zijn de goed verzorgde bijlagen, waarin diverse bronnen over de commanderij zijn uitgegeven en van expliciterend commentaar zijn voorzien. In het bijzonder moet daarbij de zogenaamde *Constitutio Scalunensis* worden genoemd, een uiterst gedetailleerd vijftiende-eeuws instructieboek voor de commandeur en pastoor van Schelluinen. Het is gedeeltelijk (de maanden februari-november missen) uitgegeven in de zeventiende eeuw, waarna het origineel is verloren gegaan. De vaststelling van Zuidervaart dat Johan van Drongelen (commandeur van Schelluinen van 1450 tot 1462) het document heeft opgesteld dan wel heeft laten opstellen lijkt mij zeer wel mogelijk, Zuidervaart geeft ook een aantal overwegingen hiervoor, maar eveneens te stellig. Zijn directe opvolger Hendrik van Hackfort (1463-1475) bijvoorbeeld, liet met eigen geld de kerk verbouwen en was dus aantoonbaar bij de kerk betrokken. Hij is op zijn minst een andere sterke kandidaat, maar bij gebrek aan precieze datering van de *Constitutio* zullen er meer zijn. Gelukkig houdt Zuidervaart dan ook elders (92) meer slagen om de arm ten aanzien van de verantwoordelijkheid voor het stuk.

Wat ontbreekt is een duidelijke inbedding van een dergelijk document in een bredere middeleeuwse context. De voetnoten met uitleg over muntsoorten, heiligendagen en liturgische zang en gebeden zijn prettig, maar vullen dit gemis niet. Een link met het werk van Axel Ehlers (*Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter* (Marburg 2007)) over het gebruik van aflaten in de Duitse Orde (waarin ook kort aflaten voor de Schelluinse commanderij worden besproken) was bijvoorbeeld op zijn plaats geweest. Dat is gelijk ook in algemene zin een beetje de makke aan het boek. Op gezette momenten mist de lezer de terugkoppeling met wat de casus Schelluinen bijzonder maakt – of juist niet. De sterkte van het boek zit dan ook niet in het plaatsen van Schelluinen in de context van andere middeleeuwse dorpskerken in de Lage Landen. Ook

vergelijkingen met andere commanderijen in de Utrechtse balije of daarbuiten krijgen weinig ruimte. De kracht van het werk zit hem in de gedetailleerde en zeer gedegen studie van al het beschikbare bronnenmateriaal. Dat zal in ieder geval een publiek in de regio aanspreken, op wiens verzoek, zo lezen we in het voorwoord, het boek oorspronkelijk is samengesteld. Tegelijk zal het boek een zeer welkome en bruikbare aanvulling blijken voor toekomstige onderzoekers naar de ridderorden in de Nederlanden. Nu Schelluinen, na de Friese huizen van de orde, met stip een van de best gedocumenteerde commanderijen van de balije Utrecht is geworden, is het te hopen dat het Zuidhollandse dorp ook meer onderzoek zal aantrekken.

Rombert Stapel, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis - KNAW